

FİKRƏT RZAYEV

**SÖZ
KONSTRUKTORLUĞU**

Bakı-2012

- Elmi redaktor:** **BULUDXAN XƏLİLOV** –
Filologiya elmləri doktoru, professor
- Məsul katib:** VAHİD RZAYEV – müstəqil araşdırıcı
Əlaqə telefonu: (050) 352 55 03
- Texniki redaktor:** **MƏHƏRRƏM ZAMAN** - yazıçı
Əlaqə telefonu: (055) 749 90 33
E-mail: m_zaman@mail.ru
- Dizayner:** **AYSEL HEYDƏRLİ**
- Korrektor:** **TÜRKAN CABBARLI**
- Koordinator:** **MİRƏLƏKBƏR SEYİDOV**
Əlaqə telefonu: (050) 210 05 24,
(055) 368 50 24,
E-mail: mirelekber51@mail.ru
- Müəlliflə əlaqə:** *(012) 530 65 09*
Email: fikretrzayev@mail.ru

*Bu kitabın ərsəyə gəlməsində göstərdikləri köməkliklərə görə
həmyerlilərim: dostum Mirələkbər Seyidova, Sultan Əliyevə,
Məhərrəm Zamana, dəyərli məsləhətlərinə görə qardaşım Vahid
Rzayevə, o cümlədən AR “Təhsil” cəmiyyəti İdarə Heyətinin sədri,
dosent Nuqay Əliyevə dərin təşəkkürlərimi bildirirəm.*

ISBN – 978-9952-8085-2-0

Kitab “İdeal Demokratiya”
qəzetinin redaksiyasında yığılmışdır

SÖZÜN SİRLƏR ALƏMİ

Sözün zahiri və daxili cəhətindən danışırıq. Onun səslənməsinə, səs kompleksinə, mənasına diqqət yetiririk. Səs kompleksinə malik olmayan sözün mənası yoxdur deyirik. Ancaq sözün səs kompleksinin – zahiri cəhətinin fonematik mahiyyətinə enmirik, səs kompleksindəki ayrı – ayrı fonemlərin daşdığı məna yükü barəsində düşünmürük. Fonemlərin daşdığı məna yükünü sözlərdə bərpa etmək, onların sistemli, ardıcıl sıralanması ilə mənanın (sözdəki) yaranmasına xidmət göstərməsi cəhətləri barədə düşünmürük. Ya bu barədə özümüzü yormağ istəmirik, ya da dərin təfəkkür, inandırıcı məntiq tələb edən bu işə baş qoşmuruq. Nəticədə söz yenə də sirlə olaraq qalır. Sadəcə olaraq sözün normativ və kommunikativ funksiyasından istifadə etməklə kifayətlənirik. Çox az fikirləşirik, əksər vaxtlar isə heç fikirləşmirik ki, hər hansı bir söz söz adlı qəlibə necə qoyulubdur? Bu qəlibi heç kəs nə dağıda bilir, nə də dəyişə bilir. Min illərdir ki, söz öz qəlibində insanlara xidmət edir. Həmin qəliblərə yersiz müdaxilə dilin söz adlı qəlibini müqavimət göstərməyə məcbur edir. Sözün fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik və üslubi normaları sözün qəbul olunan qəlibləridir. Ancaq yenə də bu qəliblərin hamısının yaranmasında sözün zahiri cəhəti, onun səslənməsi, səs kompleksi və buradakı fonemlərin daşdığı məna aparıcı rol oynayır. Bu mənada fonemlərin hər birinin sözün mənasının yaranmasında oynadığı rolu tədqiq etmək olduqca vacib və aktualdır. Dilçilik elminin bugünkü inkişaf səviyyəsi imkan verir ki, fonemlərin əsas vəzifə və əlamətləri, onların sözün mənasının yaranmasında oynadığı rolu tədqiq edək, araşdıraq. Məhz Fikrət Rzayevin araşdırmaları, xüsusilə bu kitabı müasir dünya dilçiliyinin müasir səviyyəsinə uyğundur. Bu cür mövzular bəsitlikdən, sadəlikdən uzaq

olmaqla nəzəri – praktik əhəmiyyət daşıyan mövzulardır. Belə tədqiqatların aparılması dilin yaranması və mənşəyi ilə bağlı mövcud olan nəzəriyyələrin müasir tələblər səviyyəsində təsdiqinə geniş imkanlar açır. Qeyd edək ki, həmin nəzəriyyələr yarandıqdan sonra dilçilik elmi yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, bu elmin tədqiqat metodları, bütövlükdə metodologiyası zənginləşmişdir. Odur ki, dilin quruluşu, mənşəyi barəsində yeni tələblər baxımından düşünməyə ehtiyac vardır. Məhz qloballaşma şəraitində dillərin əmələ gəlməsi ilə bağlı mövcud nəzəriyyələrin yenidən nəzərdən keçirilməsi dilçilik elminin qarşısında duran qaçılmaz faktdır.

Yeni fikir, düşüncə, obyektə yeni yanaşma tərzini həmişə müqavimətlə qarşılanır. Çünki yenilik ənənə ilə üz-üzə qalır. Ənənənin isə nə qədər müasir tələblərə cavab verdiyi çoxlarını düşündürmür. Nəticədə yeniliyin özünə meydan alması üçün zamana ehtiyac olur. Əsas məsələ odur ki, yeni ideya hansı məkandan, mühitdən baş qaldırır. Konkret bir məkandan, mühitdən yol alan yenilik bütün bəşəriyyətə fayda verir. Yeniliyi stimullaşdırmaq isə bəşəriyyətə yeni ideyalar qarışmasının açılmasına şərait yaradır. Əsas məsələ odur ki, dillə, sözlə bağlı bu yeni ideya, yanaşma tərzini Azərbaycan adlı məkandan doğulur. Konkret olaraq Fikrət Rzayevin təqdim etdiyi bu kitab əsasında. Kitabda düşündürücü suallar çoxdur. Sual varsa, onun cavabı da olmalıdır. Sual da, onun cavabı da düşüncədən, məntiqdən qaynaqlanır. Odur ki, bu kitabı oxuyanlar yaranmış sual və cavablar barəsində düşünməklə məsələnin mahiyyətinə vərəqə bilirlər. Kim düşünmək istəmirsə, onun üçün bu kitabdakıları qəbul etmək əzablı bir işdir, olduqca çətin. Kim düşünürsə, o, bu kitabdakıları axıra qədər oxuyacaq, bildiyi bir həqiqəti bir daha təsdiq edəcək. Bu həqiqət də odur ki, əsl elm insanı düşündürməlidir.

Kitabda birsəslilər, ikisəslilər, üçsəslilər morfemlər barədə müəllif maraqlı hesablamalar aparır, bunların hər biri

düşündürücüdür. *Uğultu, oğul, oğuz, oğru, noğul, soğan, zoğ, zoğal, qoğal, bogaz, doğmaq, qul, dul, pul, iti* və s. sözlərdə fonemlərin mənə əmələ gətirməsi, vəzifə və əlamətləri düşündürücüdür. Kitabda qədim Azərbaycan dili tarixinə dair qısa məlumat düşündürücüdür. Bu barədə səbrlə, təmkinlə düşünənlər ya tədqiqat aparmalı olublar, ya da aparılmış tədqiqatların tariximiz üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləmişlər. Bu mənada Fikrət Rzayevin Əjdər Fərzəlinin *Gəmiqaya – Qobustan* mədəniyyəti ilə bağlı apardığı araşdırmalara istinad etməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, Əjdər Fərzəlinin *Qayaüstü* təsvirlərdə oxuduğu sözlərin çoxu dilimizdə işlənir. Həmin sözlərin mənalarının tapılması qədim Azərbaycan dili barəsində çox böyük tarixi həqiqətləri üzə çıxara bilər. Bununla da bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinə Azərbaycandan elm baxımından yeni, daha müasir bir qapı açıla bilər.

Təsadüfi deyildir ki, bu tədqiqatlara mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir iş kimi yanaşanlar Əjdər Fərzəlinin tədqiqatlarına biganə qalmamışlar. Məsələn, akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Əjdər Fərzəli çağdaş mərhələdə *Gəmiqaya – Qobustan* mədəniyyətinin əsas tədqiqatçısıdır”. İsa Həbibbəyliyə görə, “Tanınmış tədqiqatçı Əjdər Fərzəli bu istiqamətdə uzun illər axtarışlar aparmış və həmin elementlərdən *Gəmiqaya – Qobustan* əlifbası tərtib etməyə müvəffəq olmuşdur.

Əjdər Fərzəlinin formalaşdırdığı *Gəmiqaya – Qobustan* əlifbası bu əlifbanın vahid mədəniyyətə dair materiallar əsasında təkmilləşdirilməsinin əməli ifadəsi kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir”.

Təkcə Əjdər Fərzəlinin deyil, elə Fikrət Rzayevin də tədqiqatlarına diqqətlə yanaşmaq, ən azı bu istiqamətdə elmi müzakirələr təşkil etmək vacibdir. Təbii ki, bu istiqamətdə olan tədqiqatlar dilçiləri, tarixçiləri, mədəniyyətsünasları düşündürməlidir. Konkret olaraq Fikrət Rzayevin araşdırmaları

da belə tədqiqatlardan biri kimi elmin maraqlarına uyğun şəkildə müzakirə olunmalıdır. Onun bu kitabında sözlərdə sait və samit fonemlərin mənə əmələgətirən vəzifələri, əlamətləri göstərilir. Bunlara dair maraqlı cədvəllər tərtib olunur. Cədvəllərdə sait və samit fonemlərin sözlərdə əmələ gətirdikləri mənə, vəzifə və əlamətlər qruplaşdırılır. Bunların hamısının dilçilər tərəfindən müzakirə obyektinə kimi yeri görünür.

Orta əsrlərin görkəmli mütəfəkkiri Əbu Turxan yazırdı: “Elm bir müharibə meydanını xatırladır. Yaradıcı alimlər ön cəbhədə olur və əsl döyüş də burada gedir. Arxa cəbhədə olanların vəzifəsi öndəkiləri silah – sursat və azuqə ilə təmin etmək, tutulmuş ərazilərdə səliqə - sahman yaratmaqdır”. Bu mənada Fikrət Rzayevin tədqiqatları ön cəbhədə olan dilçiləri “silah – sursat və azuqə ilə təmin etmək, tutulmuş ərazilərdə səliqə - sahman yaratmaq” işinə bənzəyir. Onun tədqiqatları, fikir və mülahizələri yaradıcı alimlərin olduğu ön cəbhəyə keçməlidir. Fikrət Rzayevin bu kitabındakı ideyalar yoxlanılmalı, müzakirə obyektinə kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Yaxşı deyilmişdir: “Elmdə heç bir ideya əhkam deyil; hər bir adam ən məşhur alimin ən çox yayılmış ideyasını da istənilən vaxt yenidən yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir”.

*Buludxan Xəlilov,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Giriş

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixində verdiyi “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” adlı sərəncamının bir yerində deyilir: “Bəzən dilimizin tarixinə aid səslənən fikirlərə vaxtlı-vaxtında cavab verilmir və bu dilin keçdiyi inkişaf mərhələlərini etibarlı tarixi mənbələr əsasında dolğun əks etdirən fundamental əsərlər yaranmır. Elmi tədqiqatlar üçün bəzi hallarda müasir dünya dilçiliyinin müasir səviyyəsindən xeyli geri qalan, heç bir ciddi praktik əhəmiyyət daşımayan bəsit mövzular seçilir”. Doğrudan da, belədir və bu cür tənqidi mövzuları dünya dilçiliyi barəsində də genişləndirmək olar. Məsələn: “Dilləri kimlər və necə yaradıb, yaxud da fonemlərin hər birinin sözlərdəki mənalının əmələ gəlməyində rolu varmı?” - sualına dilçilər arasında əsaslı cavab verən tapılmır və yaxud bu istəkdə tədqiqat aparənlər çox azdır.

Fonemlərin hər birinin sözlərdəki mənalının əmələ gəlməyində əsas olan vəzifə və əlamətləri 2012-ci ilədək müəyyən olunmadığından onların bir-biri arasındakı nisbəti və ya sözün quruluşuna və bütövlükdə mənasına necə təsir etmələri elmdə araşdırılmadığından bu barədə mətbuatda da işıqlandırılmamışdır. Müəllif fonemlərin əsas vəzifə və əlamətlərini və sözün mənasının bunlar əsasında necə yarandığı üzərində axtarışlar apararkən, onların, əsasən, fiziki və psixoloji hadisələrə işarə olduqlarından əlavə bir sıra digər xüsusiyyətlərə də malik olduqları üzə çıxmış və dilçiliyin müxtəlif şöbələri üçün də maraq doğura bilən nəticələr əldə edilmiş və “Söz” adlı kitabını nəşr etdirmişdir [3]. Bu xüsusiyyətləri bildikdə, hər sözün öz fonemləri üzrə daxili (iç) mənasının aydınlaşdırılması işi gözə çarpacaq dərəcədə asanlaşır.

Dilin mənşəyinə dair alimlər ta qədimlərdən bəri bir sıra müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Vaxtilə dilin yaranmasına dair səs təqlidi (yamsılama) nəzəriyyəsi, nidalar nəzəriyyəsi, ictimai razılaşmalar nəzəriyyəsi, jestlər nəzəriyyəsi, əmək hıçqırıqları nəzəriyyəsi və digər nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Dillərin inkişafındakı bəzi istiqamətləri aydınlaşdırmaq üçün bu nəzəriyyələr müəyyən əhəmiyyət kəsb etmişlər, lakin ümumi halda dilin yaranmasının əsas qaynaqları olmamışlar. Onları alimlər dilçilik ədəbiyyatında geniş işıqlandırmış və tutarlı tənqid edərək, göstərmişlər ki, hər şeydən əvvəl dilin, danışığın sahibi insanın özü və cəmiyyətdir; dilin yaradılışı bunlarla əlaqələndirilməlidir.

Dünya xalqlarının əksəri dilin ilahi qüvvə tərəfindən yaradıldığını haqlı olaraq söyləyirlər. Lakin bu, indiyə qədər özlərinin uydurduğu qeyri-ciddi fikir və dini əfsanələrə söykəndiyindən elm bunları heç cür qəbul edə bilməzdi. Həm də Yer üzündə keçmişdə və hazırda müxtəlif dinlərin yayılmağına baxmayaraq, onlar indiyə qədər sistemləşdirilib ümumi bir ilahiyyat elmi səviyyəsinə qaldırılmamışdır. Əslində onlar həm ehkam xarakteri daşıyır, həm də bunun üçün əldə olan ədəbiyyat dilin mənşəyinin təyin edilməsi kimi mürəkkəb məsələnin tədqiq edilib, işıqlandırılması üçün kifayət etmirdi. Ona görə də dilçi-filosoflar tarixən dini görüşlərdən ayrılıb, dilin təbiət tərəfindən yaradıldığını da söyləmişlər. Bu da qeyri-elmidir. Çünki “təbiət” dedikdə, yalnız Yer kürəsindəki və atmosferindəki varlıqların, onların hallarının, hərəkətlərinin və bunlarda gedən proseslərin öz aralarında vəhdətdə mövcudluğu başa düşülürdü. Bunlar isə Kainatın, ondakı hərəkətlərin Vəhdət Axınından ayrı deyildirlər, əlahiddəlik təşkil etmirlər. Deməli, dil və onun yaradılışı, həm də Kainatla, ondakı varlıqlarla, hadisələrlə, hərəkət və proseslərlə əlaqələndirilməli idi.

Hazırda Yer üzündə dilin əmələ gəlməsinə dair, əsasən, dialektik-materialist nəzəriyyə qəbul edilmişdir. O, insanın, cəmiyyətin yaranmasının ehtimal edilən tarixinə əsaslanır və göstərilir ki, insan heyvanlar aləmindən yaranmışdır, onun yaradılışında əmək əsas amil olmuşdur. Bu nəzəriyyə uzaqdan cəlbədicə görünsə də, gerçəkliyi, tarixi həqiqətləri özündə çox da düzgün və tam əks etdirmir və dilçiliyin özünə söykənməmişdir. Çünki bu nəzəriyyəni irəli sürən filosof-alim F.Engels və onun tərəfdarları yalnız Yer üzərindəki təbiəti bir teatr səhnəsi kimi qəbul etmiş, sanki, təbiətdəki daxili hadisələri görmüş, onları təhlil etmiş, lakin səhnəarxası hal və hadisələri sezib, qiymətləndirə bilməmişlər. Bunun üçün lazımı ədəbiyyat da o vaxtlar yox dərəcəsinə idi. Həm də bu nəzəriyyənin irəli sürüldüyü XIX əsrdəki elmin ümumi inkişaf səviyyəsi indikindən çox aşağı olmuşdur. Baxmayaraq ki, XX əsrdə fiziklər atomu və onun hissəciklərinin hərəkətlərini xüsusi qurğularda sürətləndirərək və bir-biri ilə toqquşduraraq, daha kiçik hissəciklərə ayıra bilmişlər, materialistlər materiyanın özünün nə cür yarandığını və nədən ibarət olduğunu hələ də axıra qədər aydınlaşdırma bilməyiblər.

Nə qədər təəccüblü olsa da, təkamülə doğru irəliləməli olan müasir insanın kainat, onun canlı və cansız varlıqları, həm də onların işləri, fəaliyyətləri barəsində məlumatları, demək olar ki, yoxdur. Hətta insan özünün bu dünyaya nə üçün gəldiyini, niyə yaşadığını və buradan köçdükdən sonra “ruhunun” nələrə, kimlərlə qarşılaşacağını bilmir. Bir sözlə, özündən xəbərsizdir və koranə yaşayır. Bu barədə ona müasir elmlər və bütövlükdə dinlər qeyri-kafi və inandırıcı olmayan məlumatlar vermişlər. Yuxarıda göstərilən bu və ya digər məsələlərin əksəriyyəti 1999-cu ildən bəri ədəbiyyatda işıqlandırılsa da [1-7], bu əlavədə mövzuya dair bəzi məsələlərin bir qədər də geniş açıqlanmasını diqqətinizə təqdim edirik.

Bir qrup dilçi-alimlər quru mexaniki-materialist fəlsəfi baxışlara əsaslanaraq, şeylərə adqoymada (*insanlar arasında*) qarşılıqlı razılaşma və şərtləşmə prinsipinin olduğunu fərz etmiş və bununla da müasir dövrdə dilçilərin bəyəndiyi və ürəkdən inandığı, həm də çağdaş dövrdə hökm sürən “şərtlilik-ixtiyarilik” nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdular.

“**Şərtlilik-ixtiyarilik**” nəzəriyyəsi normal məntiqi köklərdən uzaqdadır və dilçilik elmi üçün yaramazdır. Xüsusilə Azərbaycan dili misalında bunu heç demək olmaz. Məsələn, “Ana dili” dedikdə, heç də biz anamızın (vücut, danışığı) dilini yox, məhz Ana dilini nəzərdə tutmalıyıq; burada əslində **A** fonemi həcm, tutum, boş və ya materiya, maddə ilə dolmuş fəza (*əslində kainatın heç bir yerində sırf boşluq yoxdur*) əlamətini, yəni kainatın əlamətini, həm elm, bilik, İlahiyyət, yazı, səs əlamətini nəzərdə tutur, **İ** fonemi də elm, bilik, İlahiyyət, yazı, səs əlamətini göstərir. Deməli, bir daha görürük ki, dillərin kökü göylərdə, ilahi aləmlərdədir və ana dilimiz göylərdən bizə bəxş edilmişdir (“Ana dili” sözünün bütün fonemlərinin uyğun məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərini öz yerlərinə yazıb, dolduran şəxsin özü də buna tam əmin ola bilər; *bax: əlavəyə*).

Amma bütün hal başlanğıcları bir ilkin nöqtə başlanğıcından başlayır. Necə ki, böyük partlayışdan kainatlar yarandı. Kainatda planetlər bir simmetrik düzülüşdə oldu.

İlk partlayışın səsi kainatda varlıqları və hər hərəkəti “səslə” müşayiət edən təməl-yaddaş oldu!

İlk Yer insanından sözlər o səs müşayiəti tezliyinə uyğun olaraq, “səsdə” səsləndirdi. Cümlələr kainatdakı planetlərin simmetrik düzülüşü, sözlər vasitəsilə səsləndirdiyimiz “səs” isə kainatın təməl-yaddaş səsidir. İnsanlar sözləri ona görə səslərlə tələffüz edirlər ki, kainatın təməl-səs tezliyinə uyğun səslənsin.

Amma bir hal da budur ki, Yer planetində səslənən bütün səslər və o cümlədən maşın-mexanizmlərin, musiqilərin,

küləyin, quşların, dalğaların, suların, ağac-kolların, meşələrin səsləri rənglərin, işıqların və s. hamısı hamımıza tanışdır. Bunların hamısını insan təbiətə - Yer üzünə bəxş edə bilməz. Rənglər, məsafə bildirişi, səslər isə kainatla həmahəng səs tezliyidir!

Bunların cəmi kainatın cəm təməl-səsi və təməl rəngidir! Kainatdan təyinləşdiyindən Yer üzündə səslər, rənglər vəhdətdədirlər, işıqlar insanlar əhatəsində olmaqla bizə əzizdir!

Beləliklə, insanın və dillərin əmələ gəlməsi üzrə mövcud baxışların dəyişdirilməsi bəşəriyyətin, elmin qarşısında labüddür, qaçılmazdır. Həm də elmdə mövcud olan “dilin yaradılışında dahi şəxsiyyətlərin rolu” nəzəriyyəsinə yeni gözlə, yeni baxışla nəzər yetirilməlidir. Çünki Yerdə həyatın yaradılışından indiyə qədər təkamül etməli olan İnsanoğullarının içərisinə kainatdan həmişə yüksək inkişafa malik Adəmoğulları və təkamül pillələri uca olan digər insanlar da (*doğuluş yolu ilə, bir qohum kimi*) göndərilmişlər. Onlar bəzən məhrumiyyətlərə, hətta təhqirlərə, ölümlərə məruz qalsalar da, bir Prometey kimi, bir Dədə Qorqud kimi bu insanların inkişafına öz köməkliklərini, işıqlarını əsirgəməmişlər. Onlardan bir qismi isə insanların şəfa tapmalarında, ömürlərinin uzanmasında [*məsələn, İsa Peyğəmbər (ə. s.)*] əhəmiyyətli rol oynamışlar. Bunlar isə həmişə bir sirr olaraq, insanlardan gizlədilmişdir. Çünki Yer insanı hələ təkamül yolu keçməliymiş və gələcəkdə də keçəcəkdir. İndiki dünyamızdakı QLOBALLAŞMA və ya MULTİKULTURALİZM siyasətləri də elə buna xidmət edir.

Bəzi statistik universalələrə dair

Yeni sözləri dilə daxil etməzdən qabaq onların bu dilə uyğun gəlib-gəlmədiyini əvvəldən bilməklə fonemlərin sözlərdə məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinin tətbiqi işi

də asanlaşır.

Fonemlərin əlamət və vəzifələrinin, əsasən, fiziki hadisələr (samitlər) və həndəsi istiqamət (saitlər) üzrə anlayışlara bağlı olduğu və müxtəlif dillərdə eyni cür səslənmələrinin universallığı faktı dilçilik elmini dəqiq elmlər cərgəsində görməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, dilçilikdə, xüsusilə ümumdünya və kosmik dillər yaratmaq işində sözlərin qısa və aydınlığı, asan tələffüz edilməsi və konkret mənada işlənməsi prinsipləri əsas götürülür və ya belə dillər yüksək qiymətləndirilir. Ona görə də fonetik, leksik, semantik və qrammatik səviyyələrdə söz universalilərinin seçilməsi, hazırda dillərdə işlənməyən, yeni söz variantlarının mənalarının onları təşkil edən fonemlər əsasında təyin olunması işləri yaxın gələcəyin ümdə məsələlərindəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin yuxarıda göstərilən məqsədlər üçün nə dərəcədə yararlı və hazır olduğunu yoxlamaqdan ötrü aparılmış bir sıra araşdırmalar müsbət nəticələr vermişdir (*bax*: [7]).

Məlumdur ki, quruluşuna görə ən sadə sözlər bir, iki, üç səslilərdən ibarət olurlar və səslər artdıqca sözün quruluşu mürəkkəbləşir. Bundan başqa, araşdırmalar göstərdi ki, sözün mənasının onu təşkil edən fonemlərin əlamətləri vasitəsilə dərk edilməsi işi çətinləşir. Mürəkkəb səsləli və çox vəzifəli fonemlər isə mənənin genişlənməsinə, onun çoxvariantlılığına səbəb olurlar. Birsəsləli sözlər dillərdə olduqca azdır. Azərbaycan dilində ikisəsləli morfemlərin mümkün variantlarının hamısının düzəldilməsi üçün bu dilə uyğun 9 ədəd saiti üfüqi, 24 ədəd samiti 9 qrup üzrə şaquli vəziyyətdə düzmək şərtilə cədvəllər tərtib edilmişdir. Mümkün morfem variantlarından əvvəli sait, ikincisi isə samit olanları $9 \times 24 = 216$ sayda olmuş və bir cədvəldə toplanmışdır. Bu qədər də sayə malik olan və əvvəli samit, ikincisi isə sait səsləli olan morfemlər isə başqa bir

cədvəldə toplanmışdır. Qeyd edək ki, bu cür variantların sayı azərbaycan dili üçün 432 -dirsə, abxaz dili üçün $2x(2x58)=232$, rus dili üçün $2x(6x27)=324$, koreya dili üçün $2x(21x19)=798$, Azərbaycanın Quba rayonundakı Xınalıq kəndinin dili üçün $2x(18x59)=2124(!)$ - dür. Buradan görünür ki, morfem və hecaların düzəldilməsində və onlar vasitəsilə söz mənalarının alınmasında, samitlərdən də çox, saitlərin sayı həlledici amildir.

Əvvəlcə azərbaycan dilində hal-hazırda işlənən kök morfemlər tapılmış, onların bir və ya bir neçə mənaya malik olduqları araşdırılmışdır. Təqribi hesablamalar göstərmişdir ki, I tip quruluş üzrə 110 mənali 72 söz, II tip üzrə isə 23 mənali 18 söz kök morfemlər şəklində, müstəqil mənalarda işlənirlər. Sonra yerdə qalan $[432 - (72 + 18)] = 342$ söz hissələrinin həm kök və həm də budaq morfem əmələ gətirib-gətirməməsi mümkünatı məsələlərinə baxılmış və aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

1. Dilçilik ədəbiyyatında işıqlandırıldığına uyğun olaraq, sözün sonunda işlənən **ö** səslili söz hissələri morfem şəklində qəbul edilmir. Deməli, II cədvəldəki 24 mümkün variant ümumi saydan çıxılmalıdır;

2. Digər dillər üçün məqbul sayılan, lakin müasir azərbaycan ədəbi dilində **ı** (24 variant) və **ğ** (9 variant) səsləri ilə başlayan heç bir söz qəbul edilmir (bu hadisə də dilçilik ədəbiyyatında işıqlandırılmışdır). Deməli, mümkün 33 variant da kök morfemlər cərgəsindən çıxarılır;

3. Sonu **q** səslili olan **aq, oq, uq, eq, iq, ıq, üq, əq, öq**, sonu **g** səslili olan **ag, og, ug, eg, ig, ıg, üg, əg, ög** və sonu **j** səslili olan **aj, oj, uj, ej, ij, üj, əj, öj** kimi variantlarda da, ahəngdarlıq, musiqililik, səlislik pozulduğundan azərbaycan dili üçün kök morfem kimi qəbul eləmək yaramır. Digər tərəfdən **q** fonemi qüvvənin, **g** fonemi gücün əlamətlərini anladılar və bunlar fiziki qanunlara görə nəyəsə tətbiq

olunmalı və buna uyğun əks reaksiya qüvvəsi də baş verməlidir. Bu variantlarda isə qüvvənin tətbiq olunacaq istinad nöqtəsi, cisim, əşya yoxdur və qüvvə, güc boş (həndəsi) fəzada özləri özlərinə təsir edə bilməzlər. Buna görə də daha 27 variant kök morfemlər cərgəsinə aid edilmir.

Beləliklə, yerdə qalan 258 variant azərbaycan dilində ikisəsli əlavə kök morfemlər yaratmaqdan ötrü ehtiyat rolunda olduğu hesab edilə bilər ki, bu da $(258 : 90) \times 100 = 280 \%$ artım deməkdir.

Məsələn daha da geniş təsəvvür etmək məqsədilə üçsəsli sözlər üçün də buna bənzər cədvəllər dəsti ($9+24=33$ ədəd) tərtib edilmişdir və bunlar da araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, azərbaycan dili üçün üçsəsli sözlərin mümkün variantlarının sayı sait+samit+sait sxemi üzrə $216 \times 9 = 1944$, samit+sait+samit sxemi üzrə $216 \times 24 = 5184$ olmaq etibarilə, ümumi sayı $1944 + 5184 = 7128$ -dir. Təqribi hesablamalar göstərir ki, onlardan 700-dən də yuxarı sayda mənaya malik 664 kök morfem dildə hazırda işlədilər sırasındadır. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilinə aid bu təqribi rəqəmlər uyğun olaraq, 3402, 256, 248-dir.

Beləliklə, görürük ki, hər hansı dilin lüğət tərkibi onun fonetik sisteminin əsasında yaradıla bilən mümkün söz variantlarının ümumi sayına nisbətən dəfələrlə azdır və ya yeni sözlərin yaradılması imkanı qat-qat böyükdür. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, azərbaycan dilində dördsəsli kök morfem şəklində mümkün söz variantlarının sayı nəzəri olaraq sait+samit+sait+samit və samit+sait+samit+sait sxemləri üzrə hər birisi $24 \times 9 \times 24 \times 9 = 9 \times 24 \times 9 \times 24 = 46656$ olmaqla, 93312-ə, beşsəsli kök morfemlərin sayı isə samit+sait+samit+sait+samit sxemi üzrə $24 \times 9 \times 24 \times 9 \times 24 = 1119744$ -ə sait+samit+sait+samit+sait sxemi üzrə isə $9 \times 24 \times 9 \times 24 \times 9 = 419904$ -a çata bilər.

Yeni söz konstruksiyalarının layihələndirməsi haqqında

Oxucunu izafi yormamaq məqsədilə ikisəsli sözlərdən istifadə etməklə məsələni sadələşdiririk. İstənilən anda üç, dörd və daha artıq fonemə malik sözləri də layihələrə qoşmaq olar.

İlk əvvəl özümüzdə belə bir sual verək: “Axı nə üçün **ağ** sözü dilimizdə işləndiyi halda, **oğ** sözü işlənməsin?”

Odur ki, şərti **oğ** sözünün mənasının nədən ibarət olduğunu təyin etmək üçün onun fonemlərinin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinə fikir verək.

O - hər hansı (*yalnız*) tək bir nöqtə obyekt, bir əşyanı, söhbətdə iştirak etməyən kənar bir fərdi (III şəxs təki), ya da bir hadisəni əlamətləndirə bilir.

Ğ - “**Uğultu**” (*bu, fonemi xarakterizə edən şərti sözdür*) - hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalma əlaməti (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, səslərin uğultusu, qüvvələrin “çılğınlaşması” və b. k.).

Bu “**oğ**” sözünün **o** fonemində hərəkət etmə qabiliyyətinin olmaması səbəbindən və ya yalnız qıraqdan işarə əvəzliyi rolunda olduğundan hadisələrin mühitdən-mühitə keçmə və dəyişməyə də məruz qalma əlaməti də, hələlik hesab edirik ki, baş verməyəcək. Buna görə də “**oğ** mənasız səslənmə” hesab edilə bilər deyə **ğ** foneminin mürəkkəbliyini də nəzərə alırıq. Onda

Ğ = **q** x **h** x **q** ; burada:

Q - 1) “**Haqq-Təala**”, “**haqq-hüquq**” və ya “**qüvvə**” əlamətləri;

2) “**qıraq**” - bir şeyin, bir yerin səthinin və ya qıraq xəttinin əlamətləri;

3) “**xəlq olunmuşlar**” - canlıların və onlardan alınan məhsulların əlamətləri;

H - 1) “**mühit**” anlamlı əlamət;

2) “**hal**” anlamlı əlamət.

Ğ foneminin bu komponentlərinin **oğ** sözünün axtarılan mənasına nə cür və ya nə dərəcədə təsir edəcəyini bilməkdən ötrü əlavə olaraq, **oğul, oğlu, oğuz, oğru, noğul, soğan, zoğ, zoğal, qoğal, boğ-maq (fel), boğaz** və **doğ-maq** kimi tərkibində **oğ** hissəciyi olan sözləri də araşdırmağa çalışsaq.

Oğul sözündə **o** fonemi **bir nöqtəni** (*bir fərdi*), **ğ** fonemi ata-anadan oğula qədər baş verən hadisələri göstərir; **u** fonemi **uzunmüddətliliyin** (*oğulun ömrü boyu*), **l** fonemi onun həyatda **ol-ma** faktını anladır.

Oğlu sözündə **o** fonemi **bir nöqtənin** (*oğulun, oğlanın*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi **ğ = q x h x q** ifadəsindədir; burada əvvəldəki **q** fonemi həm **Haqq-Təala** (*oğlanın Böyük Yaradandan Verilməsi*) anlayışını, həm **haqq-hüquq** (*Böyük Yaradan övladı ata-anaya pay olaraq verir; bu, valideynlərin haqqı-hüququdur*) anlamı üzrə əlamətləri və **xəlv olunmuşlar** anlamı üzrə **canlılar** (*ata-ana*) və **onlardan** alınan **məhsullar** (*övlad, oğul*) əlamətini, **h** fonemi **mühit** və bu **mühitə** düşüb-çıxmanın əlamətini, axırdakı **q** fonemi həm **haqq-hüquq** anlamı üzrə oğulluğa mənsubluq əlamətini, həm **qıraq** anlayışı üzrə bir **mühitin** qırılaraq (*qurtararaq*) başqa bir **mühitə** keçdiyi **sərhədin, anın** (*ata-anadan oğul törədi*) əlamətini və həm də **xəlv olunmuşlar** anlayışı üzrə **canlının** (*oğlun özüni*) əlamətini anladır; **l** fonemi **ol-ma** (*törənmə hadisəsi və oğlun həyatda yaşaması; atanın soyadı ilə bağlılığı*) faktının əlamətini, **u** fonemi (*burada ahəng qanuna, əsasən, i fonemini əvəz etmişdir*) həm oğul olmada **məxsusluğun** əlamətini, həm də **iki nöqtə** arasına xəyali **məsafənin** (*nəsil davamiyyətini*) və uyğun hadisələrin baş verməsində uzun **vaxt-zaman-lılığın** əlamətlərini göstərir.

Oğuz sözündə **o** fonemi **bir nöqtənin** (*məsələn, övladın, oğlun, oğlanın, qızın*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi **ğ = q x h x q** ifadəsindədir; burada əvvəldəki **q** fonemi həm **Haqq-Təala** (*oğuzların, ümumiyyətlə, hər bir insanın Böyük Yaradan*

Tərəfindən yaradılması) anlayışını həm **haqq-hüquq** (*Böyük Yaradan övladı ata-anaya pay olaraq verir; bu, valideynlərin haqqı-hüququdur*) anlamı üzrə əlamətləri və **xəlf olunmuşlar** anlamı üzrə **canlılar** (*ata-ana*) və **onlardan** alınan **məhsullar** (*övlad, oğlan, qız*) əlamətini, **h** fonemi **mühit** və bu **mühitə** düşüb-çıxmanın əlamətini, axırdakı **q** fonemi həm **haqq-hüquq** anlamı üzrə övladlığa mənsubluq əlamətini, həm **qıraq** anlayışı üzrə bir **mühitin** qırılaraq (*qurtararaq*) başqa bir **mühitə** keçdiyi **sərhədin**, **anın** (*ata-anadan övlad törədi*) əlamətini və həm də **xəlf olunmuşlar** anlayışı üzrə **canlının** (*övladın özünün*) əlamətini anladır; **u** fonemi həm cövlanlığı (*tsiklliyi*), yəni hadisənin bir nöqtədən, bir yerdən başlayaraq, irəliləməsini, inkişaf etməsini və sonradan yenə də həmin nöqtəyə dönərək, orada tamamlanmasını, bitməsini həm **uzunmüddətliyi** və həm də iki nöqtə arasında məsafə olduğunu, uzaqlığı əlamətləndirə bilər.

Z fonemi - 1) “**zəlzələ**” - **s** fonemi əlamətinə nisbətən orta qiymətlərə malik, ehtizazlı qüvvə əlaməti; səslər dızılıtdır; təzahür etməni, üzə çıxmanı əlamətləndirir.

S - 1.1) “**soy-birləşdiricilik**” - birlik, birləşmə yaratma əlaməti bax: *əlavəyə*);

2) “**iz**” cəm şəkilçisi - **s** fonemindəki kimi ”soy-birləşdiricilik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halı.

[**Qeyd 1:** “**iz**” cəm şəkilçisini (*məsələn, biz,, siz sözlərindəki kimi*) nəzərə aldıqda “**Oğ-uz**” sözündən nəzəri “**Oğ-lar**” sözünü də almaq olar.

Qeyd 2: Söhbətlər zamanı kimsə “o quz” dedikdə, aydın olur ki, söhbət edən hansısa bir quzun haqqında qarşı tərəfə danışmış, indi isə həmin o quzu nişan verir. Eynilə “o güz” haqqında da demək olar].

Oğru sözündə **o** fonemi **bir nöqtənin** (*oğrunun*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlamı üzrə (*yaşayışda*) hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalma

əlaməti (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çılğınlaşması”, bir sözlə, oğurluğa səbəblərin yaranması və oğurluğun gedişatı) əlamətlərini göstərir; **R** fonemi

1) “**yer**” - hadisələrin (*oğurluğun*) baş verdiyi hər hansı yer, əşya yeri, məkan əlamətləri;

2) “**erq**” - oğrunun mexaniki qüvvəsi və ya enerjisinin digər növlərinə uyğun anlam və əlamətlər;

3) “**era**” -oğurluğa aid vaxt-zaman əlamətləri;

4) “**ruh**” - oğrunun ruhuna, ağılına, zəkasına aid əlaməti;

5) “**ər**” - insan, heyvan, “hər kəs”, “hər nə” anlamlı əlamətlər üzrə oğurluğun digər məsələləri də araşdırılır.

Oğru sözündə **r** foneminin əsas göstərici-anlamı isə onun “**ər**” anlayışı üzrə oğurluqla məşğuliyyətə qurşanması və **u** foneminin ahəng qanunu üzrə **i** foneminin əvəz edərək, oğurluğu, hətta bir peşə kimi seçməyini anladır.

Noğul sözündə **n** fonemi “**nəsnə**” (*əşya, cisim, cismani və ya ruhi varlıq*) anlayışlı əlaməti, **o** fonemi **bir nöqtənin** (*noğulun yumru forması*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalma əlaməti [hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması” (*noğulun yumru formasının alınması üçün və digər lazımı texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində*), qüvvələrin (*şirinliyin*) “çılğınlaşması”] əlamətlərini göstərir; sözün **u** fonemi hadisələrarası müddətin, zamanın olduğunu (*noğulun saxlanma müddətinin*), uzunzamanlılığını əlamətləndirə bilir, **l** fonemi isə **olma** faktını əlamətində bilir.

Soğan sözündə **s** fonemi “**soy-birləşdiricilik**” anlayışı üzrə birlik, birləşmə yaratma əlaməti; “**ç-s** əvəzlənməsi” anlayışı üzrə tarixən bəzi sözlərdə **ç** səsi **s** səsi ilə əvəz olunmuşdur; **o** fonemi **bir nöqtənin** (*məsələn, baş soğanın özünün və əsasən, zoğ hissəsinin*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə

dəyişməyə məruzqalma (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çilğınlaşması”) əlamətlərini göstərir; sözün **an** hissəciyi “**an**” - məkan, “**ünvan**” anlayışı üzrə nəyəsə, harayasa yönəlmə, ona daxil olma və ya ondan çıxma əlamətlərini göstərməklə baş soğanın, əsasən, quruluşuna aid işarələri vurğulayır.

Zoğ və **zoğal** sözlərində **z** fonemi “**iz**” cəm şəkilçisi” anlayışı üzrə **s** fonemindəki kimi ”soy-birləşdiricilik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halını göstərir. **Zoğ** sözü ilə **zoğ**-un özünün torpaqda boy atdığına işarə vurur. **Zoğal** meyvəsinin **zoğ**-u (köstəyi) isə bu meyvənin lətinin (ətinin) içərisində əhatələndiyindən xəbər verir.

Qoğal sözündə **q** fonemi “**qıraq**” anlayışı üzrə bir şeyin (*qoğalın*) səthinin və əsasən, qıraq xəttinin əlamətlərini (*qoğal yumru və yastıdır*), **o** fonemi **bir nöqtənin** (*sanki qoğal və ya onun kündəsi bir nöqtə kimidir*) əlamətini, **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalması (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çilğınlaşması”) əlamətlərini göstərir (*burada qoğalın, sanki, uzun bir xamır zolağının spiral şəklində bir-birinin üzərinə dolanmasından və araya da şor qoyulmasından sonra bişirilməsindən və yeyildikdə dadın xüsusi ləzzət verməsinə işarə verir*). Sözün **al** hissəciyi qoğalın məhz bu cür olmağına işarədir.

Boğ-maq (*felin məsdər forması*) sözündə **b** fonemi “**bərk**” anlayışı üzrə **bərklik**, bütövlük, birlik, **qətilik** ifası; məişətdə əhəmiyyətli sanılan əşya adlarının əlamətləri; yaşayışda nəzərə tez və ya aydınca dəyən **hadisələrin** izahında; “**həb**” (həm) anlayışı üzrə (*məsələn, boğanın barmaqlarının, ya da ipin*) **bərklik**, bütövlük, **birləşmə** əlamətlərini və “**təbiət**” anlayışı üzrə canlı təbiət obyektlərinin (*boğulanın*) əlamətlərini göstərir; **o** fonemi **bir nöqtənin** (*məsələn, boğazın, xirtdəyin*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə

hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalması (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çılğınlaşması”) əlamətlərini göstərir. (Göründüyü kimi, hətta “boğ!” əmrini qıraqdan versələr də, boğulana qarşı uyğun qüvvə tətbiq edilməyincə, boğulma hadisəsi baş verməyəcək). Sözü *maq* hissəsindəki **m** fonemi “**vasitə**” anlayışı üzrə “nəyinsə vasitəsilə iş görülür” əlamətini, **a** fonemi əhatəlilik əlamətini göstərir; **q** fonemi “**haqq-hüquq**” anlayışı üzrə boğmaq əməliyyatının göstəricisidir [əgər **q** fonemi “**qüvvə**” anlayışında olsaydı, onda **boğmaq** sözü fel şəklini almış olardı (*məsələn*, “*boğmaq istədi*” kimi)].

Boğaz (*isim*) sözünün **boğ** hissəsinin fonemlərinin əlamətləri **boğ-maq** sözündəkilər kimidir; **a** fonemi insan boğazı misalında **bir nöqtə-obyekt-subyekt** əlamətini, coğrafi boğazı misalında isə **müəyyən bir səth** əlamətini göstərir; **z** fonemi “**iz**” cəm şəkilçisi anlayışı üzrə **s** fonemindəki kimi “soy-birləşdiricilik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halını göstərir.

Doğ-maq sözündə **d** fonemi “**dayaq**” anlayışı üzrə böyük təsirlərə, təzyiqlərə, dirənişlərə məruzqalma halını, dayanıqlıq, dözümlülük özünü büruzə verir, “**dövran**” anlayışı üzrə vaxta uyğun əlaməti və “**odlu-canlı**” anlayışı üzrə isə canlılar aləmi ilə bağlı anlamları göstərir. **O** fonemi **bir nöqtənin** (*doğanın*) əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalması (hadisələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çılğınlaşması”) əlamətlərini göstərir.

Bütün yuxarıdakı sözlərdə **o** fonemi **bir nöqtənin** əlamətini göstərir; **ğ** fonemi “**uğultu**” anlayışı üzrə hadisələrin mühitdən-mühitə keçdikdə dəyişməyə məruzqalma əlamətini, (yəni ha-disələrin “çağlaşması”, “çulğalaşması”, qüvvələrin “çılğınlaşması”) əlamətlərini göstərir; bəzi sözlərdə (*məsələn*, *oğuz*, *oğlu*) **ğ** foneminin **ğ = q x h x q** kimi ifadəsini də açmaq

lazım gəlir; burada əvvəldəki **q** fonemi həm **Haqq-Təala** (*məsələn, oğuzların, ümumiyyətlə, hər bir insanın Böyük Yaradan Tərəfindən yaradılması*) anlayışını, həm **haqq-hüquq** (*Böyük Yaradan övladı ata-anaya pay olaraq verir; bu, valideynlərin haqqı-hüququdur*) anlamı üzrə əlamətləri və **xəlq olunmuşlar** anlamı üzrə **canlılar** (*ata-ana*) və **onlardan** alınan **məhsullar** (*övlad, oğlan, qız*) əlamətini, **h** fonemi **mühit** və bu **mühitə** düşüb-çıxmanın əlamətini, axırdakı **q** fonemi həm **haqq-hüquq** anlamı üzrə övladlığa mənsubluq əlamətini, həm **qıraq** anlayışı üzrə bir **mühitin** qırılaraq (*qurtararaq*) başqa bir **mühitə** keçdiyi **sərhədin, anın** (*ata-anadan övlad törədi*) əlamətini və həm də **xəlq olunmuşlar** anlayışı üzrə **canlının** (*övladın özünün*) əlamətini anladır.

Bütün araşdırma, səylərə baxmayaraq, şərti **og** fonem birləşməsini bir söz kimi (nə kök, nə də budaq morfemlər şəklində) qəbul edə bilmədik (*ola bilər ki, bu bizim şəxsi zəifliyimizdən irəli gəlir*). Odur ki, gəlin, axtarışları digər sözlər vasitəsilə davam etdirək.

Ul (yeni) sözünün mənasının nədən ibarət olduğunu onun fonemlərinin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətləri vasitəsilə fikirləşək.

U fonemi - 1) iki nöqtə-obyektin bir-birindən aralı olduğunu, aralarında məsafə olduğunu, uzaqlığı əlamətləndirə bilir;

2) hadisələrarası müddətin, zamanın olduğunu, ululuğu, uzunzamanlılığı əlamətləndirə bilir;

3) cövlanlılığı (*tsiklliyi*), yəni hadisənin bir nöqtədən, bir yerdən başlayaraq, irəliləməsini, inkişaf etməsini və sonradan yenə də həmin nöqtəyə dönərək, orada tamamlanmasını, bitməsini əlamətləndirə bilir.

L fonemi 1) “**Ol**”(“**Al**”)-maq faktı əlaməti;

2) “**Elə**”-mək faktı və feli əlamətləri;

3) “**Al**”-i (çoxsaylı, yuxarı, yüksək, böyük, ali, iri və b.

k. əlamətlər);

4) “**Al**” halı (al-əlvan aləmi) əlaməti;

5) “**Elm**” - bilik, ağıl, dil, İlahiyyat anamlı əlamətlər.

Deməli, **Ul** sözünün mənaları:

1) “uzaq ol!” əvəzinə “**Ul!**” (fel) əmrini işlətmək mümkündür;

2) “Çox yaşa!” və ya “çox sağ ol!” təşəkkürü əvəzinə, “**Ul!**” felini işlətmək mümkündür;

3) “O, alimdir, biliklidir və ya dillidir, dilçidir, natiqidir, iridir, nəhəngdir” cümlələri əvəzinə, yeni söz birləşməsindən əmələ gələn “o, **ul**-dur” cümləsini işlətmək olar.

Həç də təsadüfi deyildir ki, **ulu** sözü **ul**-i sözündən törənmiş, yəni **ul**-luğa məxsusluq keyfiyyətini anladan sözdür.

İndi isə **ul** sözünün əvvəlinə fonemlər artırmaqla **qul**, **dul**, **pul**, **çul**, **bul**, **rul** sözlərinin uyğun fonemlərin mənə əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinin köməyi ilə tapaq.

Q fonemi - 1) “**Haqq-Təala**”, “**haqq-hüquq**” və ya “**qüvvə**” əlamətləri;

2) “**qıraq**” anlayışı üzrə bir şeyin, bir yerin səthinin və ya qıraq xəttinin əlamətləri;

3) “**xəlq olunmuşlar**” anlayışı üzrə canlıların və onlardan alınan məhsulların əlamətləri.

Qul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (Q+U+L)

1) Haqq-Təala tərəfindən xəlq olunmuşun Haqqı-hüququ qüvvə ilə, məcburən əlindən alınmış canlı (insan və ya heyvan);

2) həmin bu **qul** öz yerindən, məkanından, yuvasından uzaq salınmış, qırağa düşmüşdür;

3) **uzaqda, sürgündə** yaşayan;

D fonemi - 1) “**dayaq**” anlayışı üzrə böyük təsirlərə, təzyiqlərə, dirənişlərə məruzqalma halı; dayanıqlıq, dözümlülük özünü büruzə verir;

2) “et”-mək felinə uyğun gələn - “ed”- ib”, ““ed”-ir”, “ed”-ər” kimi mənalı hadisələr;

3) “dövrən” - vaxta uyğun əlamət;

4) “odlu-canlı” anlayışı üzrə canlılar aləmi ilə bağlı anlamlar.

Dul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (D+U+L)

1) əsasən, ər tərəfindən böyük təsirlərə, təzyiqlərə, dirənişlərə məruz qalaraq, boşanmış və digər ərə getməmiş qadın;

2) əri vəfat etmiş və tək (“dayaqsız”) qalmış qadın;

3) cəmiyyətdə bəzən arvadından ayrılmış və evlənməmiş kişiylə də “dul” deyirlər.

Beləliklə, dayaqdan uzaq düşmüşə, dövrünü başa çatdırmışa və ya canında taqət qalmamışa da nəzəri olaraq “dul” demək mümkündür.

P fonemi - 1) “həp” anlayışı üzrə eynilik, çoxluq və birləşərək birlik yaratma əlamətləri;

2) “pis” anlayışı üzrə əşya və hadisələrin pislili, pozuluşu əlamətləri;

3) “yapıq” anlayışı üzrə əşyaların yapıqlığı əlaməti.

Pul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (P+U+L)

1) pul hər bir cəmiyyətdə, ölkədə tədavül vasitəsi olduğundan o ölkə üçün eynilik və çoxluq təşkil edir.

2) pul vahidləri müxtəliflik təşkil etdiyindən xırdaları müəyyən sayda birləşərək, böyük pul vahidlərinə çevrilə bilər və ya əksinə;

3) hər pul vahidi (istər kağızdan, istərsə də metaldan düzəldilsin) yapıq formaya malikdir;

4) pulun pis cəhəti odur ki, dövlətlilərdə çox, kasıblarda isə az miqdarda olur.

Balıq pulları da yapıqdırlar.

Ç fonemi - “**İÇ**” (daxili) anlayışı üzrə məkanın, əşyanın, hadisənin özünün daxili əlaməti.

Çul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (Ç+U+L) heyvan çulun **iç** tərəfində yerləşir və uzun müddət ərzində onu daşıyır.

B fonemi - 1) “**bərk**” anlayışı üzrə bərklik, bütövlük, birlik, qətilik ifası; məişətdə əhəmiyyətli sanılan əşya adlarının əlamətləri; yaşayışda nəzərə tez və ya aydınca dəyən hadisələrin izahında;

2) “**həb**” (həm) anlayışı üzrə həmlilik, eynilik, ikilik, çoxluq əlamətləri; bərklik, bütövlük, birləşmə əlamətləri;

3) “**təbiət**” anlayışı üzrə canlı təbiət obyektləri.

Bul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (B+U+L)

1) hərlənib öz əvvəlki yerinə qayıtmaq və oradaca peyda ol-maq fel (burada **u** fonemi mənə əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinə aid olan “cövlanlığı (*tsiklliyi*), yəni hadisənin bir nöqtədən, bir yerdən başlayaraq, irəliləməsini, inkişaf etməsini və sonradan yenə də həmin nöqtəyə dönərək, orada tamamlanmasını, bitməsini əlamətləndirə bilir” xüsusiyyətinə məxsusi fikir vermək lazımdır);

2) çay daşı və ya ona oxşar başqa bir möhkəm cisim;

3) (suala cavab) tapmaq;

4) təbiətşünas.

Qeyd etmək lazımdır ki, **bulvar** sözü **bul-maq** (*daxil olmaq*) və **var-maq** sözlərindən yaranmışdır. Bu da “gəzişmək”, “gəzinti yeri”, qismən də “**ar**” (yer, sahə, meydan) mənələrindədir. Ona görə “**bulvar**” təmiz öz sözüümüz kimi düşünülə bilər.

R fonemi - 1) “**yer**” anlayışı üzrə hadisələrin baş verdiyi hər hansı yer, coğrafi yer, əşya yeri, məkan əlamətləri;

2) “**erq**” anlayışı üzrə mexaniki qüvvə, işıq, istilik və enerjinin digər növlərinə uyğun anlam və əlamətlər;

- 3) “**era**” anlayışı üzrə vaxt-zaman əlamətləri;
- 4) “**ruh**” anlayışı üzrə ruhun, aqlın, zəkanın əlaməti;
- 5) “**ər**” anlayışı üzrə insan, heyvan, “hər kəs”, “hər nə” anlamlı əlamətlər.

Rul sözünün mənasını fonemləri vasitəsi ilə fikirləşsək, alarıq: (R+U+L)

- 1) maşını idarə etdikdə rola insan tərəfindən müəyyən qüvvə tətbiq edilir;
- 2) rulun maşında öz yeri var;
- 3) müəyyən yerlərdən keçdikdə rulu o istiqamətə yönəltmə lazım olur.

Beləliklə, **qul, dul, pul, çul, bul, rol** sözlərindəki **ul** hissəsinin mənalarını ümumiləşdirsək, konkretləşdirsək, alarıq:

UL (yeni) sözü üçün

- 1) “uzaq ol!” əvəzinə “**UI!**” əmrini işlətmək mümkündür;
- 2) “Çox yaşa!” və ya “çox sağ ol!” təşəkkürü əvəzinə, “**UI!**” felini işlətmək mümkündür (bu sözü hərbdə, hərbi əmərlərdə işlətmək daha məqsədəuyğundur).

Axtarışları digər sözlər vasitəsilə yenə də davam etdirək.

Ti (yeni) sözünün mənasının nədən ibarət olduğunu onun fonemlərinin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinə əsasən seçib tapaq:

- t** - 1) “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir;
- 2) “**et**”-*mək* faktı və ya feli;
 - 3) “**istilik-vaxt**” anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlamət;
 - 4) “**ot və ət qidası**” ilə bağlı canlılar aləminə məxsus sözlərdə;
 - 5) “**iç-t** əvəzlənməsi”;

İ - 1) bir əşya, məkan və ya hadisə içində (daxilində) başqa bir əşya da var, yaxud da başqa bir hadisə də baş verir; (burada o xüsusiyyətə də fikir vermək lazımdır ki, baş verən bu

iki iç hadisələr bir-biri ilə üzvi bağlı ola da və olmaya da, yəni ayrı-ayrı başlanğıclardan, səbəblərdən asılı olaraq, da baş verə bilər);

2) məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilər (bir çox hallarda fonem sözün axırında olduqda bu keyfiyyət özünü göstərir);

3) bəzi sözlərdə çoxluğu da əlamətləndirir.

Şerti **ti** sözünün hələlik bir mənasını aşağıdakı cümlədən anlamağa çalışaq: *mən onun əllərinə (yüngülcə) toxunduqda, əlimin istisindənmi, yoxsa, nədənsə ti hadisəsi baş verdi (yəni o təsirləndi və öz içinə qapandı).*

İndi isə **iti**, **piti**, **tir**, **tip**, **tin**, **til**, **tikan**, **şitil** və **isti** sözlərinin mənalərini onların uyğun fonemlərin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinin köməyi ilə tapaq.

İti sözü üçün **iti** bıçaq və **iti** axan çay anlayışlarını seçirik.

1) **iti** bıçağın **ti**yəsi nə qədər itilənmiş olarsa, o, o qədər kəsərli olar, yəni **ti** hadisəsi baş verər (öz işinə davamlı olar).

2) **iti** bıçaq sözündəki əvvəlinci **i** fonemi üçün “bir əşya, məkan və ya hadisə içində (daxilində) başqa bir əşya da var, yaxud da **başqa bir hadisə də baş verir**; (burada o xüsusiyyətə də fikir vermək lazımdır ki, baş verən bu iki iç hadisələr bir-biri ilə üzvi bağlı ola və olmaya da, yəni ayrı-ayrı başlanğıclardan, səbəblərdən asılı olaraq, da baş verə bilər) məna əmələgətirici vəzifə və əlamətləri uyğun gəlir; “**başqa bir hadisə də baş verir**”- ifadəsi ondan ibarətdir ki, bıçağa adam qüvvəsi təsir edir, yoxsa o özü-özünə kəsməzdi.

3) **iti** axan çay misalında isə “**başqa bir hadisə də baş verir**”- ifadəsi ondan ibarətdir ki, ya su basqısı güclüdür, ya da çay mailliyi böyükdür deyə sürət də böyükdür.

Piti sözündə **p** fonemi “**həp**” anlayışı üzrə eynilik, çoxluq və birləşərək, birlik yaratma əlamətlərini, **i** fonemi çoxluğu, **t** fonemi “**ot və ət qidası**” (pitiyə **ətdən** başqa **ot**

qidasını təşkil edən noxud və ya ləpə, kartof, pomidor, ədviyyat da daxildir) ilə bağlı əlamətləndirməkdən başqa, həm də “**istilik-vaxt**” anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlaməti də ifadələndirir; axırdakı **i** fonemi məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir (bir çox hallarda fonem sözün axırında olduqda bu keyfiyyət özünü göstərir).

Göründüyü kimi, **iti** sözünün fonemlərinin əlamət və vəzifələri ilə **piti** sözünün **iti** hissəsinin fonemlərinin əlamət və vəzifələri ilə üst-üstə düşməyir.

Tir sözünün mənasının nədən ibarət olduğunu onun fonemlərinin məna əmələgətirici vəzifə və əlamətlərinin köməyi ilə tapaq:

- 1) **t** — təsir;
- 2) **i** — iç;
- 3) **r** — 3.1) “**yer**” anlayışı üzrə hadisələrin baş verdiyi hər hansı yer, coğrafi yer, əşya yeri, məkan əlamətləri;
- 3.2) “**erq**” anlayışı üzrə mexaniki qüvvə, işıq, istilik və enerjinin digər növlərinə uyğun anlam və əlamətlər.

Fikirləşdikdə, **tir** sözünün mənası: üzərinə təsir edən hər hansı ağırlıq qüvvəsinə qarşı dayaqlı quruluş.

Tip sözünün mənasını fonemlərinin aşağıdakı əlamətlərinə əsasən tapırıq:

t — “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir;

i — 1) məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir (bir çox hallarda fonem sözün axırında olduqda bu keyfiyyət özünü göstərir);

2) bəzi sözlərdə çoxluğu da əlamətləndirir;

p — “**həp**” anlayışı üzrə eynilik, çoxluq və birləşərək, birlik yaratma əlamətləri.

Onda **tip** sözü aşağıdakı mənaları verir:

- 1) çoxlarının içindən bir nümunə seçilir ki, o,

ətrafdakıların diqqətini özünə cəlb edir (*xalq arasında işlədilər* “*tipin biri tip*” *yamanlanması da buradan yaranmışdır*);

2) müəyyən seriya ilə buraxılan eyni məhsullar, əgər içlərində çıxdaş yoxdursa, eynitipli və ya sadəcə tip üzrə buraxılan məhsullar sayılırlar.

Tin sözünün mənasını onun fonemlərinin aşağıdakı əlamətlərinə, əsasən, tapırıq:

t - “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir;

i - iç;

n - 1) “**an**” anlayışı üzrə məkan və ya zaman əlamətləri;

2) “**ünvan**” anlayışı üzrə nəyəsə, harasa yönəlmə, ona daxil olma və ya ondan çıxma əlaməti;

3) “**nəsnə**” (*əşya, cisim, cismani və ya ruhi varlıq*) anlayışlı əlamət.

Deməli, **tin** sözünün mənası: uzaqdan da görünür ki, küçənin bu yerində **tin** vardır və hər tinin başında uyğun **ünvan** lövhəsi vurulur.

Til sözünün mənasını onun fonemlərinin aşağıdakı əlamətlərinə, əsasən, tapırıq (*təsəvvür üçün kubu fikrimizdə canlandırırıq*):

t - “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir;

i - iç;

l - 1) “**Ol**”-maq faktı əlaməti;

2) “**Elə**”-mək faktı və feli əlamətləri;

3) “**Al**”-i (çoxsaylı, yuxarı, yüksək, böyük, ali, iri və b. k. əlamətlər);

4) “**Elm**” anlayışı üzrə bilik, ağıl, dil, ilahiyyat anamlı əlamətlər.

Onda (demək mümkündür ki), iki (və ya daha çox) səthin kəsişmə xəttinə (hər birinə) **til** deyirlər.

Tikan sözündə **t** fonemi “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə

yüngül təsirin, **i** fonemi **iç** əlamətini, **k** fonemi **“iç haqq”, “iç qüvvə”** anlamlı əlamətləri göstərir; **a** fonemi həm həcm, tutum, materiya, maddə ilə dolmuş fəza əlamətini, həm əhatəlilik əlamətini, həm bir **nöqtə-obyekt** əlamətini, həm də **bir xətt** üzrə istiqamət əlamətini göstərir.

Şitil sözündə **ş** fonemi **“şəlalə”** anlayışı üzrə daxili hadisələrin, qüvvələrin, enerjinin şiddətliliyi əlamətini, **“qoşa”** anlayışı üzrə içə daxil olaraq, içdə çoxluq yaratma əlamətini, **i** fonem **iç** əlamətini göstərir. **T** fonemi **“təmas-toxunma”** anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir əlamətini, **“et”** - *mək* faktını və ya felini, **“istilik-vaxt”** anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlaməti, **“ot və ət qidası”** ilə bağlı canlılar aləminə məxsus sözlərdə işlənir və **“iç-t əvəzlənməsi”** - ni ifa edirlər. İkinci **i** fonemi məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir. Axırdakı **l** fonemi **“ol”** - *maq* faktı əlamətini bildirir.

İsti sözündə **i** fonemi **iç** əlamətini, **s** fonemi **“zəif təsir”** anlayışı üzrə nisbətən zəif təsirli daxili və xarici qüvvələr əlamətini, **“İşıq-səs-istilik”** anlayışı üzrə Işıq (Nur), düşüncə, istilik, vaxt, səs əlamətlərini, **t** fonemi **“təmas-toxunma”** anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir əlamətini, **“et”**- *mək* faktını və ya felini, **“istilik-vaxt”** anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlaməti, **“ot və ət qidası”** anlayışı ilə bağlı canlılar aləminə məxsus sözlərdə işlənir və **“iç-t əvəzlənməsi”** - ni ifa edirlər. İkinci **i** fonemi məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir.

İti, piti, tir, tip, tin, til, tikan, şitil və **isti** sözlərindəki **ti** hissələrinin mənalarından aşağıdakı nəticələri alırıq:

İti sözünün **ti** hissəsinin mənası: 1) bıçağa təsir nəticəsində öz işinə davamlı olar; 2) ya su basqısı güclüdür, ya da çay mailliyi böyükdür deyə sürət də böyükdür.

Piti sözünün **t** fonemi **“ot və ət qidası”** (pitiyə ətdən başqa, **ot** qidasını təşkil edən noxud və ya ləpə, kartof,

pomidor, ədviyyat da daxildir) ilə bağlı əlamətləndirməkdən başqa, həm də “**istilik-vaxt**” anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlaməti də ifadələndirir; axırdakı **i** fonemi məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir

Tir sözünün üzərinə təsir edən hər hansı ağırlıq qüvvəsi (təsir) onu iç tərəfə əyir.

Tip, tin, til, tikan sözünün **ti** hissəsinin mənası: “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir ilə məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir

Şitil və **isti** sözlərində **ti** hissəsinin mənası: **t** fonemi “**təmas-toxunma**” anlayışı üzrə yüngül və ya uzaqdan təsir əlamətini, “**et**”- *mək* faktını və ya felini, “**istilik-vaxt**” anlayışı üzrə vaxta və ya istiliyə uyğun əlaməti, “**ot və ət qidası**” ilə bağlı canlılar aləminə məxsus sözlərdə işlənir və “**iç-t** əvəzlənməsi” - ni ifa edirlər. İkinci **i** fonemi məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir.

Son nəticədə **ti** (yeni) sözünün mənasını (*müxtəlif səbəblərdən*) təsirlənərək, öz daxilinə (içinə) qapanmağına davam etdi və ya (*əgər ti sözündən sonra başqa fonemlər varsa*), yeni hadisələrin törəməsinə bais olar kimi alırıq.

İndiki zamana qədər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmayan **tiz** və **tiş** sözlərinin mənalarının nədən ibarət olduğunu bilməkdən ötrü işimizi davam etdiririk.

Tiz (yeni) sözünün **ti** hissəsinin hələlik bir mənasını aşağıdakı cümlədən anlamağa çalışaq: (*müxtəlif səbəblərdən*) təsirlənərək öz daxilinə (içinə) qapanmağına davam etdi və yeni hadisələrin törəməsinə bais oldu.

Z fonemi “**zəlzələ**” anlayışı üzrə **s** fonemi əlamətinə nisbətən orta qiymətlərə malik, ehtizazlı qüvvə əlaməti; səslər dızılıtdır; təzahür etməni, üzə çıxmanı əlamətləndirir və “**iz**” cəm şəkilçisi” anlayışı üzrə **s** fonemindəki kimi ”soy-birləşdiricilik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halını göstərir.

Beləliklə, **tiz** sözü aşağıdakı mənaları verə bilər:

1) **tiz** - (biz batırmadakı kimi) şamp və ya isti yaxud soyuq şamplama əməliyyatındakı hər hansı prosesin, ortaya çıxan səsin, yaxud da şamp yerinin-izinin adlandırılması;

2) iclas, festival, moratorium və sair bu cür yığıncaqları sadəcə **tiz** adlandırmaq olar.

Tiş sözünün **ş** fonemi “**şələlə**” anlayışı üzrə daxili hadisələrin, qüvvələrin, enerjinin, hissın şiddətliliyi əlamətini və “**qoşa**” anlayışı üzrə içə daxil olaraq, içdə qoşalıq, çoxluq yaratma əlamətini göstərir. Onda:

1) **tiş** - hissın şiddətliliyi əlamətini seçərsə, Novruz bay-ramı ərəfində yumurtanın dişə yüngülcə vurularaq, bərkliyinin-boşluğunun yoxlama hadisəsini yada salırıq. Bu hadisəni diş yox, sadəcə **tiş** adlandırmaq olar;

2) **tiş** - “**qoşa**” anlayışı üzrə isə yarışlarda, olimpiadada qazanılan medalların dişlərlə “yoxlanma” hadisəsini də **tiş** adlandırmaq olar.

Almanca der **Tisch** (**Tiş**) (*masa, stol*) sözündə **sch** (**ş**) fonemi də “**qoşa**” anlayışı üzrə içə daxil olaraq, içdə qoşalıq, çoxluq yaratma əlamətini göstərdiyinə baxmayaraq, bizim seçdiyimiz **tiş** sözünün mənalarına heç bir xələl gətirmir.

Nəticə

Yekunda qeyd edək ki, **oğ** fonem birləşməsinə bir söz kimi (nə kök, nə də budaq morfemlər şəklində) qəbul edə bilməməyimizə baxmayaraq, **ul**, **ti** kimi fonem birləşmələrini bir yeni sözlər kimi qəbul edə və hətta indiki zamana qədər dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmayan **tiz** və **tiş** sözlərini də mənaları ilə birlikdə ümumi müzakirələr üçün təqdim edə bilərik. İstənilən yeni sözləri bu qaydada təhlil etmək olar.

***Qədim azərbaycan dili tarixinə dair
qısa bir məlumat***

“YARANIŞ” və “YARANIŞ” haqqında söhbət kitablarına əsaslanaraq [1,2], aşağıda yazılanlara fikir verək:

Təxminən 3,5 - 5 milyard il bundan qabaq Müqəddəslikdən gəlib, Yer planetində yaşamağa başlamış 10 babamız, onlar üçün xüsusi yaradılmış və Yer üzünə göndərilmiş 10 nənələrimizlə evlənmiş, onlardan törəmiş övladlardan da yenə də övladlar törəmişlər və getdikcə əhali Yer üzündə artmağa başladı (bu zaman heç bir qardaş-bacı bir-biri ilə evlənməmişdir). Beləliklə, Yerin müxtəlif sahələrində İlkin Mədəniyyətlər yarandı, İlkin Qızıl çağlar dövrləri başladı. Bu dövrlərdə Yer üzündə əxlaq, mədəniyyət, dünyəvi və ilahi elmlər çox yüksək səviyyədə idilər. O vaxtlar Yerin indiki texnikasına ehtiyac yox idi, çünki böyük elmlər əsasında başqa texnologiyalar, başqa prinsiplər hökm sürürdü və hər ehtiyacı təmin edirdi.

Bu məkanda Müqəddəslər bilirdilər ki, əvvəldən tək deyillər. Odur ki, Müqəddəslər biri-birini axtardılar, tapdılar. Sözə də, məkana da üst-üstə söz gəldi. İlk övladlardan da yeni söz gəldi. Hər cismə, hər varlığa, hər hərəkətə ad deyildi, ad gəldi; Müqəddəslər arasında Bir kökdə danışığa, o kök üstündə yeni söz gəldi, ad deyildi, ad gəldi. İlk övladların baxışında, varlıqların özlüyünə də ad gəldi.

Zaman keçdikcə əhali artmağa və ətraflara yayılmağa başladı. Müqəddəslər və nəsiləri ömürlərini başa vurduqca Yer üzündən köçürdülər. İllər keçdikcə tədricən düşüncələr, davranışlar dəyiilməyə başladı, rəbitələr zəiflədi, mədəniyyətlərin, elmlərin səviyyələri aşağıya düşdü və axırda heçə endi. İnsanlar “mağara insanı” səviyyəsinədək endi. Bu prosesə Qara varlığın təsiri də böyük rol oynayıbdır və

təxminən planetin (axırıncı) buzlaşma dövrünədək davam etmişdir.

Nuh dövrü də təqribən bu çağa təsadüf edir və Böyük Yaradan insanların geriçiliklərdən çıxması və təkamül etmələri üçün onu Yer üzünə (o vaxtkı Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinə), əlbəttə, doğum yolu ilə göndərir.

Əjdər Fərzəli (Əjdər Əliş oğlu Fərzəliyev) özünün “Gəmiqaya-Qobustan Mədəniyyəti” kitabının 327-ci səhifəsində yazır [8]:

“Qayaüstü təsvirlərə, Azərbaycan və xarici ölkə alimlərinin fikirlərinə əsaslanaraq, demək olar ki, Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti e.ə VIII-V minilliklərdə öz inkişaf və çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Bununla əlaqədar bəzi yazılı mənbələrə də istinad etmək olar. Məsələn, Strabonun “Coğrafiyasında” turdetanların, turdulların e.ə VI minillikdə yetkin fonografik əlifbaya malik olduqlarının xatırlanması, e.ə VIII-VII minilliklərə aid edilən Mas de Azil (Fransada) işarələrinin Gəmiqaya-Qobustanda aşkarlanması faktı da bu fikrə inamı artırır.

E.ə III minilliyə aid edilən Misir, e.ə II minilliyə aid edilən Çin heroqliflərinin tərkibində Gəmiqaya-Qobustanın heroqliflərinin və fonografik işarələrinin aşkarlanması söyləməyə əsas verir ki, Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti həmin ərazilərdə də yayılmışdır”.

Əjdər Fərzəli Azərbaycan dili, ilk əlifbası və mədəniyyəti barədə kitabın 324-cü səhifəsində aşağıdakı nəticələri çıxarıb, yazır:

1. Gəmiqaya-Qobustan qayaüstü rəsmləri çox qədim və zəngin bir mədəniyyətin izlərini yaşadaraq, bu günümüzdə çatdırmışdır. Bu, elmə az məlum olan bir mədəniyyətdir. Tanrıçılığın təbiətə bağlı yaradılış ideologiyası, elmi və dini-fəlsəfi dünya görüşü əsasında təşəkkül tapmış və formalaşmışdır.

2. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti son minilliklərdə qazanılmış elmi kəşflərdən bir qisminin eradan neçə min il əvvəl də kəşf edilmiş olduğunu, qaya təsvirlərində şifrələrlə, işarələrlə - piktoqraflarla xəbər verir.

3. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti ilk fonografik əlifba sistemini yaratmışdır. Bu, mövcud əlifbaların bəhrələndiyi, ondan iqtibasla yaradıldığı ilk, klassik, Ana əlifba sistemidir.

4. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti incəsənətin Gəmiqaya-Qobustan metodunu yaratmışdır. Bu metoddan məktəb kimi öyrənmək və yaradıcılıqla faydalanmaq olar.

5. Gəmiqaya-Qobustan rəsmlərində “insan üzü kitab” kimi qəbul edilmiş və bu “kitabda” təsvirlər işarəçilik prinsipi ilə çəkilmişdir. Bu rəsmlərdə Tanrıçılığın əsas atributları daimi mövzuya çevrilmişdir. Yazın gəlişi ilin başlanması, həyatın yenidən doğulması, dirilməsi, doğum, artım burada baş mövzudur. Gəmiqaya-Qobustançı rəssam həmin mövzuda müxtəlif məqamları seçmiş və yaratdığı təsvirləri ideallaşdırmışdır.

6. Gəmiqaya-Qobustan sözlüyü (lüğəti) Azərbaycan dilinin və başqa dillərin (Protodillərin) qədim leksik qatlarından soraq gətirmişdir və bu da dilçiliyin daha da inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

7. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti Azərbaycanındır və bilavasitə Azərbaycan xalqına məxsusdur. Onun yaradılmasında və yaşadılmasında Azərbaycanın bugünkü sakinlərinin - ulu babalarının xidmətləri olmuşdur.

8. Gəmiqaya-Qobustan rəsmləri qədim Azərbaycan, qədim insan cəmiyyəti, o cəmiyyətin həyat, məişət, əxlaq normaları, inam və adətləri, yaradıcılıq düşüncələri, elmi-mifik baxışları, insana və ətraf aləmə qayğılı münasibəti və s. haqqında geniş informasiya və bilik vermək imkanındadır.

9. Elm faktlara əsaslanır. Bu kitabda irəli sürülən fikirlər, aparılan təhlillər, çıxarılan nəticələr bilavasitə faktlarla - qaya təsvirləri ilə təsdiq olunur”.

Əjdər Fərzəli bu Qayaüstü təsvirlərdə 440-a qədər söz oxuya bilmişdi ki, bunların çoxu dilimizdə indi də işlənməkdədir. Qalan sözlərin mənalarının tapılması dilçilərimizin öhdəsinə düşür.

Bundan sonra, yəni indikindən 6000 il əvvəl Yer üzündə insanların təkamülü üçün “Dinlər dövrü” başlandı.

“YARANIŞ haqqında söhbət” kitabının II hissəsinin 25-ci səhifəsində yazılıb:

“Zərdüşt (ə.s.) gəlişi haqqında deyilir ki: **“Zər düşdü, Zərdən düşdü, “Ahəstə” (“Avesta”) gəldi”**.

- **İşıq düşdü, Zər düşdü; “Ahəstə” (“Avesta”) gəldi, İşıqdan İşıq gəldi.**

- **İşıq düşdü, Zər düşdü; İlk Yaranışın anlamı gəldi;**

- **Elm gəldi, Elm göndərildi, Məndən, kainatlardan Yaranışın anlamı gəldi.**

- **Zər gəldi, İşıq gəldi, Zər düşdü, İşıq düşdü.**

- **Ariq gəldi, ucaboy gəldi; İşıq gəldi, Zər gəldi. İşıqdan Zər düşdü, “Ahəstə” gəldi, Elm gəldi.**

- **Yaranışın deyimi gəldi.**

- **“İşıqdır” - dedi, “İşıqdandır” - dedi, “Yaranışın İlkindədir” - dedi, “Yaradanın Özündəndir” - dedi.**

- **Zər gəldi, Zər düşdü, Azərbaycanca düşdü. “Azərbaycan” məkana düşdü.**

Burada ““Azərbaycan” məkana düşdü” deyimi odur ki, “Zər” sözündən “Azər”, “Xəzər” sözləri yarandı, yəni Zərdüşt deyimləri çox böyük əraziyə yayıldığından fikirlər də dəyişilirdi. Əslində “Azərbaycan” sözü “Odlar yurdu”, “Odlar ölkəsi” ilə yanaşı, “İşıqlar yurdu”, “İşıqlar ölkəsi” kimi başa düşülməlidir. Bununla birlikdə o vaxt adlıqlarımız da dəyişilirdi. Əgər ondan qabaq İlkəndən biz Şumerlər idiksə,

yaxud sonralardan isə Albanlar, Ağvanlar, Mannalılar, Midiyalılar idiksə, bunlar ərazilərə görə qurulan dövlətlərin adları idi və yaxud oturaqlıq həyat tərzindən baxımından türklər, turikkilər, türkmənlər, türkmənlər, tərəkəmələr idiksə, eyni zamanda, həm də azərilər idik, bu isə bizim fikir, etiqad tariximizdən gələn adlıqdır. Şumerlərlə Albanların arasında dövrü, tarixi fərqlərə, məsafəcə uzaqlıqlara baxmayaraq, onların, deyək ki, məbədlərinin arxitekturası cəhətindən oxşarlıqları var idi. Onların mədəniyyətləri də yaxın idi. Əslində bizim yaddaşlarımızdan onlar uzaq olmayırdı.

Zərdüştün gəlməyilə, “Ahəstəsini”, “Avestasını” gətirməklə, Zərdüştün “Zər”, “İşıq” sözü böyük ərazilərə yayıldı. Deməli, biz zərlərlik - İşıqlılarıq. Amma bu, heç də o demək deyil ki, bizim tariximizin başqa cəhətləri yaddan çıxmalıdır, ilkin dövrlərimiz, mədəniyyətlərimiz yaddan çıxmalıdır.

Yəni Zər gəlmişdi, Zər qayıtdı, özü qayıtdı. Görürsən, altı yüzdənmi, ya neçə illərdən sonra Eysüa — İsa gəldi, yenə İşıqlı gəldi, İşıqlı da qayıtdı. O da “İşıq” — dedi. “İlkin Atam” deyəndə, o, İşıq demiş imiş. “İşıq” sözünü eşidəndə bəşəriyyət karıxa bilər, “İşıq” — “ocaq”, yaxud “Günəş” deyil. “İşıq” odur ki, Böyük Yaradan bu kainatları Yaradanda özündən onlara Ağ İşıq Səpib; nəticədə “Böyük partlayış” baş vermişdi ki, kainatlar, bu aləmlər bu partlayışdan yarandı. İlkin Onun özüdür, adlıq isə sonradır. Ardınca Hz. Muhəmməd gəldi. Yəni Böyük Yaradana “Tanrı”, “Tanrı”, “Tanrı”, “Allah”, “Allah-Təala” deyirik; bu, Onun adıdır. Yaxud da deyirik: “Böyük Yaradan”. Bu oldu Onun böyüklüyü, yenə də adlığı oldu, özlüyünü demədi. Özlüyü İşıqdandır, İşıqdandır, Nurdandır, Nurdandır; Özlüyü Müqəddəslikdədir. İlkin Onun özüdür. Böyük Yaradanın özüdür ki, sonra Onun adıdır ”.

Haşiyə: Böyük Yaradanın bu deyimlərinə, əsasən, adam özünü “**Azərbaycan**” sözünü onun fonemlərinin mənə

əmələgətirici vəzifə və əlamətləri vasitəsilə təhlil etməkdən saxlaya bilmir.

Azərbaycan sözünün **Azər** hissəsinin əvvəlinci **A** fonemi bir qədər uzun (**a-a** kimi və ya bundan da bir qədər qısa) səsləndiyindən birinci **a** kainatı, ikinci **a** isə planetimizi və qismən də Azərbaycanın yerləşdiyi Yer səthini rəmzləndirərək, bütövlükdə **A** fonemi bir xətt üzrə istiqamət əlamətini və müəyyən bir səth əlamətini də göstərir; **z** fonemi “**İşiq-səs-istilik**” anlamı üzrə **İşiq** (Nur), **düşüncə** əlamətləri ilə birlikdə “**soy-birləşdiricilik**” anlamı üzrə birlik, birləşmə yaratma əlamətlərinin daha qüvvətli, xüsusi halını göstərir; **ə** fonemi prosesin, hadisənin istiqamətinin **ə** fonemindən sonrakı samit fonemdən (**r** fonemindən) ondan əvvəlki samit fonemə (**z-** ya) doğru yönəlmə əlamətini şərtləndirir; **r** fonemi, əsasən, “**erq**” anlayışı üzrə **ışiq** və enerjinin digər növlərinə uyğun anlam və əlamətləri, “**yer**” anlayışı üzrə hadisələrin baş verdiyi hər hansı yer, coğrafi yer, məkan əlamətlərini, “**era**” anlayışı üzrə vaxt-zaman əlamətlərini, “**ruh**” anlayışı üzrə ruhun, ağılın, zəkanın əlamətini və “**ər**” anlayışı üzrə insan, heyvan, “hər kəs”, “hər nə” anlamlı əlamətləri göstərir. Sözün “**zər**” hissəsi yuxarıda Zərdüşt haqqında deyımləri də tamamilə təsdiqləyir.

Sözün sonrakı **bay** hissəsindəki **b** fonemi “**bərk**” anlayışı üzrə bərklik, bütövlük, birlik, qətilik ifası əlamətlərini, yaşayışda nəzərə tez və ya aydınca dəyən hadisələrin izahında, “**həb**” (həm) anlayışı üzrə həmlilik, eynilik, ikilik, çoxluq əlamətlərini və həmçinin bərklik, bütövlük, birləşmə əlamətlərini, “**təbiət**” anlayışı üzrə canlı təbiət obyektlərin əlamətlərini göstərir; **a** fonemi bir xətt üzrə istiqamət əlamətini, əhatəlilik əlamətini və elm, bilik, İlahiyyət, yazı, səs əlamətlərini göstərir; **y** fonemi “**əy**”-*mək* anlayışı üzrə əşyada və onun hərəkətində enerjililiyə işarə, “**həyat**” anlayışı üzrə yaşayışda lazım olan enerjililik əlaməti və “**ayrı**” anlayışı üzrə

obyektlərin bir-birindən uzaqlığı, uzaqlaşması və ya ayrılıqdakı vəziyyətini, onların yaxınlaşması üçün də enerjinin sərf olunması əlamətlərini anladır.

Sözün **can** hissəsindəki **c** fonemi “**coşqun**” anlayışı üzrə coşğunluq, mübarizlik, qüvvələrin nümayişi, fiziki dinamiklik, potensial enerji və onun sərfi əlamətləri, “**canlı**” anlayışı üzrə canlılarda enerji, can, qüvvət, halət əlamətləri; “**enerji-vaxt-zaman**” əlamətlərini, **a** fonemi bir xətt üzrə istiqamət əlamətini, əhatəlilik əlamətini anladır; **n** fonemi “**an**” anlayışı üzrə məkan və ya zaman əlamətləri, “**anlaq**” anlayışı üzrə “anlamaq” mənasında əlaməti, “**ünvan**” anlayışı üzrə nəyəsə, harayasa yönəlmə, ona daxil olma əlamətini göstərir.

Çox uzun, geniş izahlardan sonra və **Azərbaycan** sözünün fonemlərinin mənə əmələgətirici vəzifə və əlamətlərini fikrən bir yerə toparladığıda, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1) sözün **azər** hissəsi Zərdüşt dövründən başlamış indiyə qədər fikirlərə təsir etmiş və etmədəkdir;

2) indiki dövrlərdə Şimali **Azərbaycanda** müstəqil dövlət qurulsada, Cənubi **Azərbaycan** bundan hələlik məhrumdur, yəni sözün bay hissəsinin **b** fonemlərinin əlamətləri real həyatda tam ödənilməmişdir;

3) **Azərbaycan** sözü özünü o vaxt tam doğruldacaq ki, sözün **Azər** hissəsi **baycan** hissəsi ilə tam birləşsin. Bu, gələcəkdə real baş verəcəkdir. Bundan ötrü isə xalqımızın ilk əvvəl biliklərinin (o cümlədən fonemlər üzrə) genişləndirilməsi və dərinləşdirilməsi işi çox vacibdir.

Bizim ehtimalımıza görə Oğuzlar Zərdüşt dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda böyük sürətlə inkişaf etmiş, artmış və Qafqaz dağlarını da aşaraq, ətraflara yayılmağa başlamışlar və ətraf türk tayfaları ilə birləşərək, yeni tayfa və xalqların yaranmasında fəal rol oynamışlar. Bu barədə görkəmli yazıçı İsa Hüseynov (Muğanna)-nın “İdeal” romanda

da bəhs olunur.

İndi də (misal üçün) ”**qaqauz**” (*türk xalqlarına mənsub bir qrup*) sözündəki fonemlərinin mənə əmələgətirici əlamət və vəzifələrinin köməyi ilə mənasının nədən ibarət olduğunu da tapaq.

Qaqauz sözündə **q** fonemi “**Haqq-Təala**”-nın yaratdığını və “**xəlx olunmuşlar**” anlayışı üzrə canlıların (*insanların*) və onlardan alınan məhsulların (övladların) əlamətlərini, **a** fonemi tayfanın, xalqın müəyyən bir səthi, yaşadıkları ərazini əhatəlilik əlamətini göstərir; ikinci **q** fonemi “**qıraq**” anlayışı üzrə bir yerin səthinin və ya qıraq xəttinin əlamətlərini; ikinci **a** fonemi bir xətt üzrə irəliləmə istiqamətinin əlamətini, sonra isə müəyyən bir yeni səthin, yeni məskunlaşıb yaşadıkları ərazinin əlamətini göstərir; **u** fonemi iki nöqtə-obyektin (*məsələn, Azərbaycanla qaqauzların yaşadıkları Moldovanın*) bir-birindən aralı olduğunu, aralarında məsafə olduğunu, uzaqlığı əlamətləndirə bilir; bundan başqa hadisələrarası müddətin, zamanın olduğunu, ululuğu, uzunzamanlılığı əlamətləndirə bilir; **z** fonemi təzahür etməni, üzə çıxmanı əlamətləndirir və “**iz**” cəm şəkilçisi” anlayışı üzrə **s** fonemindəki kimi ”soy-birləşdiricilik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halını da göstərir.

**Yeni söz yaratmaq arzusunda
olanlara bir kömək üçün**

*(Bu mətlər müəllifin 2012-ci ildə “Maarif”
nəşriyyatında nəşr edilmiş “Söz” kitabından
götürülmüşdür).*

***Sözlərdə fonemlərin mənə əmələgətirici
vəzifə və əlamətləri***

Söz daxilində sait fonemlər, əsasən, samit fonemlərin əlamətləndirdiyi əşyanın hərəkətinin və ya digər növ hadisələrin istiqamətləndirilməsinə, yönəldilməsinə xidmət edirlər. Onların mənə əmələgətirici vəzifə və əlamətləri aşağıdakı kimidir:

A - 1) həcm, tutum, boş və ya materiya, maddə ilə dolmuş fəza (*əslində kainatın heç bir yerində sırf boşluq yoxdur*) əlamətini göstərir;

2) əhatəlilik əlamətini göstərir;

3) müəyyən bir səth əlamətini göstərir;

4) bir nöqtə-obyekt-subyekt əlamətini göstərir;

5) bir xətt üzrə istiqamət əlamətini göstərir;

6) elm, bilik, İlahiyyat, yazı, səs əlamətini göstərir;

7) söz sonunda iştirak edərkən məkan əlamətini göstərə bilir;

8) söz sonunda iştirak edərkən həmin sözü isim, yaxud digər bir nitq hissəsi kimi tanıtdıra bilir.

O - hər hansı (*yalnız*) tək bir nöqtə-obyekti, bir əşyanı, söhbətdə iştirak etməyən kənar bir fərdi (III şəxsin təki), ya da bir hadisəni əlamətləndirə bilir.

U - 1) iki nöqtə-obyektin bir-birindən aralı olduğunu, aralarında məsafə olduğunu, uzaqlığı əlamətləndirə bilir;

2) hadisələrarası müddətin, zamanın olduğunu, ululuğu,

uzunzamanlılığı əlamətləndirə bilir;

3) cövlanlılığı (*tsiklliyi*), yəni hadisənin bir nöqtədən, bir yerdən başlayaraq, irəliləməsini, inkişaf etməsini və sonradan yenə də həmin nöqtəyə dönərək, orada tamamlanmasını, bitməsini əlamətləndirə bilir.

E - sözlərdə hadisənin, prosesin əvvəlki samit fonemdən bu **e** foneminin özündən sonrakı samit fonemə tərəf istiqamət götürməsini, yön tutmasını əlamətləndirə bilir. Burada iki xüsusi hala əlavə olaraq, fikir verək:

- **e** fonemi sözün əvvəlindədirsə, onda proseslərin, hadisələrin istiqaməti bu fonemdən başlamış, özündən sonrakı fonemin əlamətləndirdiyi hadisələrə yönəlmişdir;

- **e** fonemi sözün axırındadırsa, deməli, proseslərin, hadisələrin istiqaməti dağılmağa üz tutmuşdur və ya bu cari sözdən sonra gələn sözə doğru yönəlmişdir.

Ə - 1) prosesin, hadisənin istiqamətinin **ə** fonemindən sonrakı samit fonemdən ondan əvvəlki samit fonemə doğru yönəlmə əlamətini şərtləndirir; burada o xüsusiyyətə fikir vermək lazımdır ki, əgər **ə** fonemi sözün əvvəlindədirsə, hadisələrin istiqaməti ya əşyanın (hadisənin) özünə, ya cari sözdən əvvəl duran sözə və ya natiqin fikrinə doğru yönəlmişdir;

2) bir çox sözlərdə tarixən **ə** fonemi **a** fonemini və, uyğun olaraq, onun vəzifə və əlamətlərini də əvəz etmişdir.

İ - 1) bir əşya, məkan və ya hadisə içində (daxilində) başqa bir əşya da var, yaxud da başqa bir hadisə də baş verir; (burada o xüsusiyyətə də fikir vermək lazımdır ki, baş verən bu iki iç hadisələr bir-biri ilə üzvi bağlı ola və olmaya da, yəni ayrı-ayrı başlanğıclardan, səbəblərdən asılı olaraq da baş verə bilər);

2) məxsusluğu, özünəməxsusluğu (özü ilə məxsusluğu) əlamətləndirə bilir (bir çox hallarda fonem sözün axırında olduqda bu keyfiyyət özünü göstərir);

3) bəzi sözlərdə çoxluğu da əlamətləndirir.

I - (*i foneminin göstərdiyi əlamətlərdəki istiqamətlərin əksinə olaraq*) bir əşya, məkan və ya hadisə içərisindən başqa bir əşya və ya hadisə çıxaraq, uzaqlaşma istiqamətini və ya cəhdini əlamətləndirir; bəzi hallarda bu cəhd əsnasında əks qüvvələrin və sürtünmələrin, maneçiliklərin baş verməsini də əlamətləndirə bilir.

Ü - hadisələr bir xətt üzrə olmaqla onların üz-üzə, birbaşa istiqamətdə, üzvi surətdə baş verməsini, təzahür etməsini əlamətləndirir.

Ö - bir əşyanın önündə olan əşyanı və ya hadisəni əlamətləndirə bilir; burada aşağıdakı xüsusiyyətlərə fikir vermək lazımdır:

- öndəki digər bir əşya və ya hadisə bir tərپənməz vəziyyətdə olmaqla nə uzaqlaşır, nə də yaxınlaşır;
- öndəki digər əşya və ya hadisə ya uzaqlaşır, ya da yaxınlaşır;
- əşya söhbət edənin, danışanın, natiqin özündədir və ya hadisə onun özündə baş verir.

Samitlərin əsas vəzifələrini və əlamətlərini oxucuya asan şərh etmək məqsədilə və bəzi digər xüsusiyyətləri nəzərdə tutaraq, onlar öz adları olan doqquz qrupa ayrılmışdır. Bunlar 1-ci cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Qrup №-si	Qrupun adı (əsas şərti sözlər)	Qrupdakı fonemlərin sayı	Fonemlər (samit səslər)
I	AL	1	l
II	TƏBİƏT	4	b, v, p, f
III	OD	5	d, t, y, g, c
IV	İŞIQ-SƏS	3	s, z, j
V	İÇ	3	ç, k (dilönü tələffüzlə), ş
VI	AN	1	n
VII	HƏM	1	m
VIII	AR	1	r
IX	AH	5	q, k' (dilarxası tələffüzlə), ğ, x, h

Bundan əlavə, samit fonemlər bu qruplara yarımqruplarla daxil olmuşlar və onların məna əmələgətirici vəzifə və əlamətləri 2-ci cədvəldə verilmişdir.

Səciyyəvi söz və anlayışlar əsasında fonemlərin yuxarıda verilən vəzifə və əlamətlərinin təhlili göstərir ki, onlar sözlərdə fiziki, həndəsi, psixoloji və canlı təbiətə aid anlayış və hadisələri ifa edirlər.

Fiziki anlayış və hadisələr silsiləsinə məkan, vaxt-zaman, məsafə, istiqamət, müxtəlif növ təsirlər, iş, güc, enerjinin müxtəlif halları və nisbi qiymətliliyi və s. amillər daxildir.

Məkan anlayışına bir nöqtədə, bir yerdə olma (**a, ə, o, v fonemləri**), **an**-məkan (**n fonemi**), yer (**r fonemi**), iç-daxili (**ç fonemi**), bir yerin səthi (**a, q, k fonemləri**) və onun qırağı (**q, k fonemləri**), həcm, fəza, əhatəlilik (**a fonemi**) kimi əlamətlər aiddir.

**Samit fonemlərin sözlərdə mənə əmələgətirici
vəzifə və əlamətləri**

Qrup №-si	Qrupu səciyyələndirən anlam sözlər	Samit fonemlər	Anlam yaxud əlamət №-si	Fonemləri səciyyələndirən şərti sözlər : uyğun şərti anlamlar — uyğun əlamətlər
1	2	3	4	5
I	Al (Ol)	l	1.1	“ Ol ” (“Al”)-maq faktı əlaməti;
			1.2	“ Elə ”-mək faktı və feli əlamətləri;
			1.3	“ Al ”-i (çoxsaylı, yuxarı, yüksək, böyük, ali, iri və b. k. əlamətlər);
			1.4	“ Al ” halı (al-əlvan aləmi), əlaməti;
			1.5	“ Elm ” — bilik, ağıl, dil, İlahiyyat anamlı əlamətlər.
II	TƏBİƏT	b	2.1.1	“ bərk ” — bərklik, bütövlük, birlik, qətilik ifası; məişətdə əhəmiyyətli sanılan əşya adlarının əlamətləri; yaşayışda nəzə-rə tez və ya aydınca dəyən hadi-sələrin izahında
			2.1.2	“ həb ” (həm)-həmlilik, eynilik, ikilik, çoxluq əlamətləri; bərklik, bütövlük, birləşmə əlamətləri
			2.1.3	“ təbiət ”- canlı təbiət obyektləri
		v	2.2.1	“ vektor ” - hər hansı hadisə və ya əşya bir nöqtədən, bir yerdən ya uzaqlaşır, ya ona

			yaxınlaşır, ya da həmin yerdəcə baş verir;
		2.2.2	“ vaxt, davamiyyət ” - hadisələr vaxt, çağ, müddət ərzində baş verir; hadisələr dəyişikliklərlədir.
		p	2.3.1 “ həp ” — eynilik, çoxluq və birləşərək, birlik yaratma əlamətləri;
			2.3.2 “ pis ” — əşya və hadisələrin pislili, pozuluşu əlamətləri;
			2.3.3 “ yapıq ” — əşyaların yapıqlığı əlaməti.
		f	2.4.1 “ ifa ”, “ ifadə ” mənalı anlam;
			2.4.2 “ fani ” mənalı anlam — əşya və hadisələrarası əlaqə pozulmuşdur, dayanıqsızdır; ayrılıqlar, boşluqlar özünü göstərir; hadisələr sürətli və ötürür; bugünkü gerçəkliklər sabah puçluğa, boşluğa üz tutmadadır.
III	OD	d	3.1.1 “ dayaq ” — böyük təsirlərə, təzyiqlərə, dirənişlərə məruz qalma halı; dayanıqlıq, dözümlülük özünü bürüzə verir;
			3.1.2 “ et ”- <i>mək</i> feline uyğun gələn - “ ed ”- <i>ib</i> , “ ed ”- <i>ir</i> , “ ed ”- <i>ər</i> kimi mənalı hadisələr;
			3.1.3 “ dövrən ” - vaxta uyğun əlamət;

	3.1.4	“ odlu-canlı ” — canlılar aləmi ilə bağlı anlamlar.
t	3.2.1	“ təmas-toxunma ” — yüngül və ya uzaqdan təsir;
	3.2.2	“ ət ”- <i>mək</i> faktı və ya felii;
	3.2.3	“ istilik-vaxt ” — vaxta və ya istiliyə uyğun əlamət
	3.2.4	“ ot və ət qidası ” ilə bağlı canlılar aləminə məxsus sözlərdə
	3.2.5	“ iç-t əvəzlənməsi”.
y	3.3.1	“ əy ”- <i>mək</i> — əşyada və onun hərəkətində enerjiliyə işarə;
	3.3.2	“ həyat ” — yaşayışda lazım olan enerjilik əlaməti;
	3.3.3	“ ayrı ” — a) obyektlərin bir-birindən uzaqlığı, uzaqlaşması və ya ayrılıqdakı vəziyyəti; onların yaxınlaşması üçün də enerjinin sərf olunması əlamətləri; b) saitlə bitən söz kökünə şəkilçi birləşdikdə y səsinin qəbul edilməsi; v) sonu k ilə bitən sözlər əvvəli sait olan şəkilçi qəbul etdikdə k səsi y səsinə çevrilir.
g	3.4.1	“ güc ” — əşya və hadisələrdə güclülük, gurluq, bolluca daxili təpər və qüvvələr olduqda;

			3.4.2	“ gop ” — güclü şişirdilmə, goplanma əlamətləri.
		c	3.5.1	“ coşqun ” — coşğunluq, mübarizlik, qüvvələrin nümayişi, fiziki dinamiklik, potensial enerji və onun sərfi əlamətləri;
			3.5.2	“ cüzi ” — kiçik, azenerjili hadisələr əlamətləri;
			3.5.3	“ canlı ” — canlılarda enerji, can, qüvvət, halət əlamətləri;
			3.5.4	“ enerji-vaxt-zaman ” əlamətləri.
IV	İŞIQ-SƏS	s	4.1.1	“ zəif təsir ” — nisbətən zəif təsirli daxili və xarici qüvvələr əlaməti;
			4.1.2	“ İşiq-səs-istilik ” — İşiq (Nur), düşüncə, istilik, vaxt, səs əlamətləri;
			4.1.3	“ soy-birləşdiricilik ” — birlik, birləşmə yaratma əlaməti;
			4.1.4	“ ç-s əvəzlənməsi” — tarixən bəzi sözlərdə ç səsi s səsi ilə əvəz olunmuşdur;
			4.1.5	“ su ” — su ilə əlaqədar əlamət (su daxilində işıqlıq, Böyük Yaradanın Ağ İşiq zərrələrinin sayı çoxdur).
		z	4.2.1	“ zəlzələ ” — s fonemi əlamətinə nisbətən orta qiymətlərə malik, ehtizazlı

				qüvvə əlaməti; səslər dızılılıdır; təzahür etməni, üzə çıxmanı əlamətləndirir.
			4.2.2	“ “iz” cəm şəkilçisi” — s fonemindəki kimi ”soy-birləşdirici-lik” anlamının daha qüvvətli, xüsusi halı.
		j	4.3.1	“ qıjlıt ” — daxili, içə məxsus dinamik qüvvələr təsiri əlaməti (bu halda, sanki, enerji lap yuxarı parametrlərə çatmışdır);
			4.3.2	“ jajda ” — insanın yaşamağa ehtiraslılıqla can atmağı, qızğınlığı, acgözlüyü, kobudluğu, vahiməliliyi və b. k. xasiyyət, xüsusiyyətlər əlamətləri.
V	İÇ	ç	5.1	“ İç ” (daxili) — məkanın, əşyanın, hadisənin özünün daxili əlaməti.
			k	5.2
		ş	5.3.1	“ şələlə ” — daxili hadisələrin, qüvvələrin, enerjinin, hissın şiddətliliyi əlaməti;
			5.3.2	“ qoşa ” — içə daxil olaraq, içdə qoşalıq, çoxluq yaratma əlaməti.
		VI	AN	n
6.1.2	“ anlaq ” — “anlamaq”			

				mənasında əlamət;
			6.1.3	“ insan ” mənasında əlamət;
			6.1.4	“ ünvan ” — nəyəsə, harayasa yönəlmə, ona daxil olma və ya ondan çıxma əlaməti;
			6.1.5	“ inkar ” mənalı əlamət;
			6.1.6	“ nəsnə ” (<i>əşya, cisim, cismani və ya ruhi varlıq</i>) anlayışlı əlamət.
VII	HƏM	m	7.1.1	“ həm ” və ya “ uyğun ” — eyni bir nöqtədə, eyni bir yerdə və ya həyatda mövcud olma əlaməti; əşyalar və hadisələr arasında əlaqə, uyğunluq, oxşarlıq əlamətləri;
			7.1.2	“ vasitə ” — nəyinsə vasitəsilə iş görülür.
VIII	AR	r	8.1.1	“ yer ” — hadisələrin baş verdiyi hər hansı yer, coğrafi yer, əşya yeri, məkan əlamətləri;
			8.1.2	“ erq ” — mexaniki qüvvə, işıq, istilik və enerjinin digər növlərinə uyğun anlam və əlamətlər;
			8.1.3	“ era ” — vaxt-zaman əlamətləri;
			8.1.4	“ ruh ” — ruhun, ağılın, zəkanın əlaməti;
			8.1.5	“ ər ” — insan, heyvan, “hər kəs”, “hər nə” anlamlı əlamətlər.

IX	AH	q	9.1.1	“ Haqq-Təala ”, “ haqq-hüquq ” və ya “ qüvvə ” əlamətləri;
			9.1.2	“ qıraq ” — bir şeyin, bir yerin səthinin və ya qıraq xəttinin əlamətləri;
			9.1.3	“ xəliq olunmuşlar ” — canlıların və onlardan alınan məhsulların əlamətləri.
		k'	9.2	q fonemi əlamətləri ilə eynilikdə.
		qec	9.3	“ Uğultu ” — hadisələrin mühitdən--mühitə keçdikdə dəyişməyə məruz qalma əlaməti (hadisələrin “ çağlaşması ”, “ çulğalaşması ”, səslərin uğultusu, qüvvələrin “ çilğınlaşması ” və b. k.).
		x	9.4.1	“ axın ” - böyük qüvvələrə malik hadisələr axını, bir yerdə durmamaq halı, hadisələrdə iştiraklıq, dinamiklik əlamətləri;
			9.4.2	“ xoş ” — yaxşı psixoloji hala maliklik əlaməti;
			9.4.3	“ xarab ” — əşyaların, hadisələrin və ya psixoloji halın xarablaşma əlaməti.
		h	9.5.1	“ mühit ” anlamlı əlamət;
			9.5.2	“ hal ” anlamlı əlamət.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Yaranış” [*Böyük Yaradan deyimlərini yazıya gətirən Rzayev Vahid Zeynal oğlu*]. “Təhsil” Elm İstehsalat Mərkəzi, Bakı, 1999.
2. Rzayev Vahid, Rzayev Fikrət. [“Yaranış haqqında söhbət”], I – III hissələr. “Nərgiz” nəşriyyatı, Bakı, 1999-2000.
3. Rzayev Fikrət. “Söz”. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 2012.
4. Rzayev Fikrət. “Adəm dili” haqqında. “İslamın səsi” qəzeti, sayı 10 (58), 2 avqust 1995.
5. Rzayev Fikrət. “Fonemlər nəyə işarədirlər” (I məqalə). Dil məsələlərinə dair tematik toplusu №2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Universitetin mətbəəsi), Bakı, 1995.
6. Rzayev Fikrət. “Fonemlər nəyə işarədirlər” (II məqalə). Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu №2. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (Universitetin mətbəəsi), Bakı, 1996.
7. Rzayev Fikrət. “Sözün sirri – səsin sirri”, “Təhsil” Elm İstehsalat Mərkəzi, Bakı, 1998.
8. Əjdər Fərzəli (Əjdər Əliş oğlu Fərzəliyev). “Gəmiqaya -Qobustan Mədəniyyəti” Bakı, “Nurlan”, 2008. 336 səh.

FİKRƏT RZAYEV
(Rzayev Fikrət Həsən oğlu)

**“SÖZ
KONSTRUKTORLUĞU”**

Yığılmağa verilmişdir: 06.08.2012

Çapa imzalanmışdır: 20.08.2012

Kağız formatı: 60/84 1x8

Şerti çap vərəqi: 6.5

Tiraj: 500 nüsxə

Kitab “Maarif” nəşriyyatında hazır
diopozitivlərdən çap olunmuşdur